

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MUHAMMED B. SÜLEYMAN EL-EŞKAR VE KUR'AN
İLİMLERİ AÇISINDAN ZÜBDETÜ'T-Tefsir'i

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖMER FARUK ALTINTAŞ

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Zeynel Abidin AYDIN

BOLU, EKİM - 2024

KABUL VE ONAY SAYFASI

Ömer Faruk ALTINTAŞ tarafından hazırlanan “**MUHAMMED B. SÜLEYMAN EL-EŞKAR VE KUR’AN İLİMLERİ AÇISINDAN ZÜBDETÜ’T-TEFSİR’İ**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir. 23/10/2024

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Doç. Dr. Zeynel Abidin AYDIN
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Doç. Dr. İbrahim Hakkı İMAMOĞLU
Karabük Üniversitesi

.....

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Sıla İSKEÇELİ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Unvanı Adı SOYADI
Üniversitesi

.....

Üye
Unvanı Adı SOYADI
Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu ve Şablonuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir
- aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı programında enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %30'u geçmemektedir.

Ömer Faruk ALTINTAŞ

ÖZET

**MUHAMMED B. SÜLEYMAN EL-EŞKAR VE KUR'AN İLİMLERİ
AÇISINDAN ZÜBDETÜ'T-TEFSİR'İ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ÖMER FARUK ALTINTAŞ
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(TEZ DANIŞMANI:DOÇ. DR. ZEYNEL ABİDİN AYDIN)
BOLU, EKİM - 2024
(X + 106)**

Modern dönem müfessirlerinden biri olarak kabul edilen Muhammed b. Süleymân el-Eşkar, Filistin'in Nablus şehrinde dünyaya gelmiştir. İslâmî ilimlerin birçok alanında eserler te'lif etmiş, ülkemizde de başvuru kaynaklarından biri hâline gelmiştir. Ancak hayatı ve eserleri hakkında Türkiye'de herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Araştırmamızda Eşkar'ın önemli eserlerinden biri olan *Zübdetü't-Tefsîr*'i Kur'ân ilimleri açısından incelenmiş, Kur'ân tasavvuru ve tefsîr ilmine yaklaşımı sorgulanmıştır. Ayrıca ihtisârı sadedinde olduğu Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr* isimli eseriyle yer yer mukâyese edilerek ortak noktaları ve farklılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Müfessirimizin temel paradigması olan müteşâbih âyetlerde te'vilden kaçınma çabası ve isrâîliyyât karşısındaki ihtiyatlı tutumu, *Zübdetü't-Tefsîr* üzerinden gözlemlenmiş, Eşkar'ın sistematığı sorgulanmıştır. Çalışmamızın içeriğini iki ana bölüm teşkil etmektedir. Birinci Bölümde Eşkar'ın hayatı ve eserleri tanıtıldıktan sonra tefsirinin genel özellikleri ve Kur'ân tasavvuru ortaya konulmuştur. İkinci bölümde ise *Zübdetü't-Tefsîr*, *ulûmu'l-Kur'ân* ve tefsîr yöntemleri üzerinden incelenmiştir.

ANAHTAR KELİMELELER: Tefsir, Eşkar, *Zübdetü't-Tefsîr*, Kur'ân İlimleri, Kur'ân Tasavvuru.

ABSTRACT

MUHAMMAD B. SULEIMAN AL-ASHKAR AND HIS ZUBDAT AL-TAFSIR IN TERMS OF QUR'ANIC SCIENCES

MSC THESIS

ÖMER FARUK ALTINTAŞ

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC STUDIES

(SUPERVISOR: ASSOC. PROF. ZEYNEL ABİDİN AYDIN)

BOLU, OCTOBER 2024

(X + 106)

Considered as one of the commentators of the modern period, Muhammad b. Suleiman al-Ashkar was born in Nablus, Palestine. He has written works in many fields of Islamic sciences and has become one of the reference sources in our country. However, no studies in Türkiye have been conducted on his life and works. In our research, *Zubdatu't-Tafsîr*, one of Ashkar's important works, was examined in terms of Qur'anic sciences and his conception of the Qur'an and his approach to the science of tafsîr were questioned. In addition, by comparing it from time to time with Shavkânî's commentary named *Fathu'l-Kadîr*, the common points and differences were tried to be determined. The effort to avoid interpretation of mutashabih verses, which is the basic paradigm of our commentator, and the cautious attitude towards isrâiliyyât, were observed through *Zubdatu't-Tafsîr*, and Ashkar's systematics were questioned. The content of our study consists of two main parts. In the First Chapter, after Ashkar's life and works were introduced, the general features of his commentary and his conception of the Qur'an were examined. In the Second Part, *Zubdatu't-Tafsîr* was examined through *ulûmu'l-Qur'an* and tafsîr methods.

KEYWORDS: Tafsir, Ashkar, Zubdatu't-Tafsîr, Qur'anic Sciences, Qur'an's Imagination.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	ix
TEŞEKKÜR	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
1. MUHAMMED EL-EŞKAR'IN HAYATI, ESERLERİ VE ZÜBDETÜ'T-TEFSİR'DEKİ KUR'ÂN TASAVVURU	7
1.1 Müellifin Hayatı.....	7
1.2 Müellifin Eserleri.....	9
1.2.1 Te'lif Ettiği Eserler	9
1.2.2 Tahkikini Yaptığı Eserler	13
1.3 Zübdetü't-Tefsîr'in Genel Özellikleri.....	16
1.3.1 Tefsirin Yazılış Amacı ve İsimlendirilmesi.....	17
1.3.2 Eserin Muhtelif Baskıları	18
1.3.3 Kaynakları	19
1.4 Muhammed el-Eşkar'ın Kur'ân Tasavvuru	23
1.4.1 Vahiy Algısı.....	23
1.4.2 Kur'ân'ın Nüzûlündeki Gâye	25
1.4.3 Arapça Olarak Gönderilmesi	26
1.4.4 Te'vile Yaklaşımı	27
1.4.5 Besmele ve Âyet Sayısı Hakkındaki Görüşleri	30
İKİNCİ BÖLÜM	31
2. TEFSİR İLMİ AÇISINDAN ZÜBDETÜ'T-TEFSİR	31
2.1 Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Zübdetü't-Tefsîr	31
2.1.1 Esbâbü'n-Nüzûl	31
2.1.2 Mekkî ve Medenî.....	33
2.1.3 Nâsih ve Mensûh	34
2.1.4 Muhkem ve Müteşâbih	36
2.1.5 İ'câzu'l-Kur'ân	39
2.1.6 Hakikat ve Mecâz	41
2.1.7 Müşkilü'l-Kur'ân.....	43
2.1.8 Garîbu'l-Kur'ân	45
2.1.9 Fedâilu'l-Kur'ân	47
2.1.10 Hurûf-ı Mukatta'a	49

2.1.11 Yeminler.....	50
2.2 Rivâyet Yöntemi Açısından Zübdetü't-Tefsîr	52
2.2.1 Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsîri	53
2.2.2 Kur'ân'ın Sünnet ile Tefsîri.....	55
2.2.3 Kur'ân'ın Sahabe ve Tâbiûn Görüşleriyle Tefsîri	56
2.2.4 İsrâiliyyâta Bakışı.....	58
2.3 Dirâyet Yöntemi Açısından Zübdetü't-Tefsîr	63
2.3.1 Dilbilimsel Yorumlar.....	64
2.3.2 Fıkîhî Yorumlar	66
2.3.3 Kelâmî Yorumlar	68
2.4 Kur'ân Konuları Açısından Zübdetü't-Tefsîr	69
2.4.1 Ulûhiyyet Anlayışı.....	69
2.4.2 Nübüvvet Anlayışı.....	75
2.4.3 Âhiret Anlayışı	77
2.4.4 Sosyal Boyutlu Âyetlere Bakışı.....	79
2.4.5 Kevnî Âyetlere Bakışı	91
SONUÇ.....	98
KAYNAKLAR	101

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

- b.** : Bin/ibn (oğlu)
BAİBÜ : Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
bk. : Bakınız
b.y. : Basım yeri yok
cc. : Celle celâluhu
çev. : Çeviren
Doç. : Doçent
Dr. : Doktor
ed. : Editör
H.z. : Hazreti
nşr. : Neşreden
ö. : Ölüm Tarihi
Prof. : Profesör
s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem
thk. : Tahkik eden
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri
y.y. : Yayıncı yok

TEŞEKKÜR

Kalemle yazmayı öğreten, insana bilmediğini bildiren Yüce Allâh'ı hamd ve senâ eder, bir nebî ve muallim olarak gönderdiği Hz. Muhammed'e salât ve selâm ederim.

Bugüne kadar yetişmemde emeği olan, duasını eksik etmeyen, değerli annem başta olmak üzere sevgili aileme şükran, saygı ve sevgilerimi sunarım. Ayrıca bu yolda her dâim bana teşviki, hoşgörüsü ve emekleriyle yanımda olan sevgili eşime desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum.

Bu çalışmamda bana yol gösteren ve danışmanlığımı yapan değerli hocam Doç. Dr. Zeynel Abidin Aydın'a, tavsiyelerinden istifade ettiğim ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Dr. Sıla İskeçeli'ye, görüşleriyle tezime değer katan muhterem hocam Doç. Dr. İbrahim Hakkı İmamoğlu'na ve yetişmemde emeği bulunan bütün hocalarıma vermiş oldukları emeklerden dolayı teşekkürü bir borç bilir, en derin şükran ve saygılarımı sunarım.

GİRİŞ

İslam tarihi boyunca Müslüman bilginler İslamiyet'in mukaddes kitabı olan Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılabilmesi için marifetlerini ortaya koyarak birçok çalışmaya imza atmışlardır. Bu çalışmaların önde gelen türleri kuşkusuz *tefsir* ve *te'vil* çalışmalarıdır. “ف س ر” maddesinden türeyen *tefsir* kelimesi sözlükte “beyân etmek, bir şeyi açıklamak” anlamlarına gelmektedir.¹ “أ و ل” maddesinden türeyen *te'vil* kelimesi ise “bir delile dayanarak lafzın konulduğu aslî mana terk edilerek ihtiyaç duyulan anlama nakletmek” şeklinde açıklanmıştır.²

Erken dönemde *tefsir* kelimesi ile *te'vil* kelimesi aynı anlamda kullanılarak *tefsir* eserlerine *te'vil* ismi verilmiştir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ise *tefsir* ile *te'vilin* arasını ayırarak *tefsiri* “ilâhî kelâmın mâna ve maksadı hakkında kesin ifade kullanmak” *te'vili* de “sözün varabileceği muhtemel mânalara yormak” şeklinde açıklamıştır.³ *Tefsir* ile *te'vil* kavramlarının ıstılâhî anlamları hakkında farklı düşünceler bulunsa da Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin (ö. 1977) ifadesine göre “*Tefsir rivayetle, te'vil ise dirayetle ilgilidir.*”⁴ Nitekim ilk dönemde *tefsir* Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûndan gelen sahih rivayetler şeklinde anlaşılmıştır.⁵ Sonraki süreçte *tefsirin* anlamı genişlemiştir. Bu konu hakkındaki tartışmaları bir kenara bırakarak çalışmamızda *tefsir* kavramını, *te'vili* de içine alacak şekilde kapsayıcı bir ifade olarak kullanmayı tercih etmekteyiz.

Erken dönemden günümüze kadar farklı anlayışlar çerçevesinde yazılan birçok *tefsir* türü ortaya çıkmıştır. Rivayet *tefsirleri* ve dirayet *tefsirleri* başta olmak üzere tasavvufî, felsefî, fikhî, ilmî, ictimâî, mezhebî hatta ilhâdî *tefsirler* bu

¹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Dâru Sâdır (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), “fsr”, 5/55; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa ve şîhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attar (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987), “fsr”, 2/781.

² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem / el-Dâru's-Şâmiyye, 1412/1992, “evl”, 99; İbn Manzûr, “evl”, 11/33.

³ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Baslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/349; Yusuf Şevki Yavuz, “Te'vil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/27-28.

⁴ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 1/24; a.mlf., *Tefsir Tarihi*, çev. Halil Aldemir (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018), 1/37.

⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 283.

türler arasındadır. Her ekol kendi anlayışı çerçevesinde bir yöntem geliştirerek Kur'ân-ı tefsir etmiştir. Dolayısıyla yazılan her bir kitap yazarının özelliklerini taşımakta ve yazarının mezhebî düşüncesine göre şekillenmektedir.⁶ Aynı zamanda eserin yazıldığı dönemin bilimsel verileri, ictîmâî durumu, kültürel konumu ve siyâsî koşulları tefsire etki yapan önemli unsurlardandır. Bu bağlamda yazılan eserleri doğru anlayabilmek için içerisinde bulundukları dönemin konjonktürel durumuyla bağının iyi irdelenmesi önem arz etmektedir. Modern dönem tefsir anlayışının söylemlerini de bulunduğu dönemin toplumsal tablosuyla birlikte düşünmek gerekmektedir. Modern dönemde çeşitli tefsir anlayışları bulunmakla birlikte çalışmamızın konusunu teşkil eden *Zübdetü't-Tefsîr min Fethi'l-Kadîr* isimli eser daha çok te'vile mesafeli, sosyolojik boyutu ön planda tutan, ıslah gayesi taşıyan bir tefsir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fikrî olarak ortaya çıkış tarihi erken döneme kadar uzanan te'vile mesafeli anlayış sahipleri kendilerini *Ehlu'l-Hadîs*, *Ehlu's-Sünne* ve *Ashâbu'l-Hadîs* olarak da ifâde etmiş, buna mukabil muhalif görüşte olanlar tarafından *Müşebbihe* ve *Haşviyye* gibi isimlerle anılmışlardır.⁷ Bu ekolün içerisinde değerlendirilen Hanbelîlik, Şâfîlik, Mâlikîlik ve Zâhirîlik mezhepleri bazı araştırmacılar tarafından İslâm düşüncesinde “gelenekçi din söyleminin temsilcisi” olarak görülmektedir.⁸

Söz konusu ekolü diğer ekollerden ayırmak için çeşitli göstergeler belirlenmiştir. Bunlardan Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) zikrettiği yedi temel prensip ön plana çıkarak yaygınlık kazanmıştır. Bunlar; *tasdîk* (Allâh'ın naslarda geçen isim ve sıfatlarını kabul etmek), *takdîs* (Allâh'ı noksan vasıflardan tenzih etmek), *aczi itiraf* (müteşabih naslar karşısında kişinin aczini ifade etmesi), *sükût* (müteşabihler hakkında avamın soru sormaması, âlimin de cevap vermemesi), *imsâk* (müteşabih nasları te'vil etmemek), *keff* (itikadî konular hakkında kalben dahi düşünmemek), *marifet ehline teslim* (müteşabih naslar hakkında Hz. Peygamber ve ashabından gelen bilgilerle yetinmek) şeklinde sıralanmaktadır.⁹

⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/12-14; a.mlf., *Tefsir Tarihi*, çev. Halil Aldemir, 1/15-20.

⁷ Sönmez Kutlu, “İslam Düşüncesinde Gelenekçi Din Söyleminin Analizi”, *İslâmiyât Dergisi* 10/3 (Temmuz-Eylül 2007), 23.

⁸ Kutlu, “İslam Düşüncesinde Gelenekçi Din Söyleminin Analizi”, 23.

⁹ Ebu Hâmid el-Gazzâlî, *İlcâmü'l-'Avâm 'an 'İlmi'l-Kelâm* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1439/2017), 49-50; Mehmet Dalkılıç, “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, ed. Mehmet Ali Büyükkara (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014), 72; Adem Apak, “İslâm Tarihi

Geleneksel anlayışın kendisini dayandırdığı temel argüman daha çok Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim b. Haccâc'ın (ö. 261/875) sahihlerinde Hz. Peygamber'den (s.a.v.) naklettiği bir hadîse dayanmaktadır. “İnsanların en hayırlısı benim zamanımda yaşayanlardır, sonra onları takip edenler, sonra da onları takip edenlerdir...”¹⁰ Bununla birlikte “İslâm'ın erken dönemine dönüş” çağrısı esasen erken dönemde de karşılaşılan bir durum olmuştur. Örneğin Mâlik b. Enes'ten (ö. 179/795) Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720) sefere çıkarken şöyle söylediği nakledilir: “Allah Rasûlü ve ondan sonra gelen emir sahipleri bir sünnet (yol) belirlemiştir. Allâh'ın kitabını tasdik etmek ve Allah'a itaati kemale erdirmek için o yola uyarız ... kim onlara muhalefet ederse müminlerin yolundan başka bir yola uymuş olur...”¹¹ Ömer b. Abdülazîz'in kendisi İslâm'ın erken döneminde yer almasına rağmen bu sözleriyle gelenekçi yaklaşımı ön planda tuttuğunu söyleyebiliriz.

Abbâsîler döneminde ortaya çıkan *halku'l-Kur'ân* tartışmaları neticesinde siyasî gücü elinde bulunduran mutezilî ekolün, kendisine muhalif olan Ahmed bin Hanbel (ö. 241/855) ve arkadaşlarına baskı yapmasını ifade eden mihne süreci, *nass* merkezli din anlayışının toplumsal sempati kazanmasına yol açmıştır. İbn Râhûye (ö. 238/853), İbn Küllâb el-Basrî (ö. 240/854), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve İbn Huzeyme (ö. 311/924) gibi âlimler Mutezilî düşünceye karşı hadis merkezli bir yaklaşım sergilemiş ve Abbâsî halifesi Mütevekkil-Alellah (ö. 247/861) dönemiyle birlikte hadis taraftarı âlimlerin önü açılmıştır. Bu dönemde hadis tedvinleri ve akide kitaplarıyla büyük bir külliyât oluşturulmuştur.¹²

Tarihte yer alan birçok mezhep kendisini hak, diğer ekolleri ise batıl görmektedir. Hadis taraftarlarının tedvin ettiği eserlerde de bunu görmek mümkündür. Bu görüşün temelinde *iftirâk hadisi*'nin yer aldığını söyleyebiliriz.

Boyunca Selefîlik ve Sünnî-Şîî İlişkilerine Etkileri”, *İslam'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Anadolu İlahiyat Akademisi Yayınları, 2016), 19.

¹⁰ Hadisin aslî metinleri şöyledir:

حَيْرَ أُمَّتِي قَرْنِي، ثُمَّ الَّذِينَ يُلَوْهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يُلَوْهُمْ. قَالَ عِمْرَانُ: فَلَا أَدْرِي أَذْكُرُ بَعْدَ قَرْنِي قَرْنَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا ثُمَّ إِنَّ بَعْدَكُمْ قَوْمًا يَشْهَدُونَ وَلَا يُسْتَشْهَدُونَ

حَيْرَ النَّاسِ قَرْنِي، ثُمَّ الَّذِينَ يُلَوْهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يُلَوْهُمْ، ثُمَّ يَجِيءُ قَوْمٌ تَسْبِقُ شَهَادَةُ أَحَدِهِمْ بَيِّنَةً، وَيَكْفُرُ شَهَادَتَهُ

Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Fezâilü's-Sahâbe”, 1 (No. 3650, 3651); Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955), “Fezâilü's-Sahâbe”, 52.

¹¹ İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmiu Beyânî'l-İlmi ve Fadlihî*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Zühayrî (Riyâd: Dâru'bnu'l-Cevzî, 1414/1994), 2/1176.

¹² Kutlu, “İslam Düşüncesinde Gelenekçi Din Söyleminin Analizi”, 24.

Avf b. Mâlik'in (ö. 73/692) Hz. Peygamber'den naklettiği bir rivayete göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “*Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrılmışlardır. Bir tanesi cennette, yetmiş fırka ise ateştedir. Hristiyanlar da yetmiş iki fırkaya ayrılmışlardır. Yetmiş biri tanesi ateşte, bir tanesi ise cennettir. Muhammed'in canı elinde bulunana yemin olsun ki ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bir tanesi cennette, yetmiş iki tanesi ise ateştedir.*”¹³ Hz. Peygamber'e onların kim olduğu sorulunca Hz. Peygamber “*Cemâat*” cevabını vererek ümmetin birliğinden ayrılmayanların kurtulacağını belirtmiştir.¹⁴ Hadis benzer şekliyle Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) ve Muâviye b. Ebû Süfyan'dan da (ö. 60/680) nakledilmiştir.¹⁵ Hadisin diğer varyantlarında ise Hz. Peygamber “*benim ve ashabımın yolunda olanlar*” şeklinde cevap vermekte, bazı tariklerde de *Fırka-i Nâciye*'nin tek bir fırka olduğu, diğerlerinin ise dalâlette olduğu belirtilmektedir.¹⁶ Günümüz mezhepler tarihine kaynaklık eden eserlerin bir kısmının yazılmasındaki hareket noktasının yukarıda bahsettiğimiz iftirak hadisi olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷

İslâm toplumu erken dönemden itibaren fırka-i nâciye etrafında şekillenen bir yapı oluşturmuştur. Modern döneme gelindiğinde Müslümanların savaşlarda güç ve toprak kaybederek zayıflamış ülkeler hâline gelmesiyle beraber bu dönemde yeni fikrî tartışmalar ortaya çıkmıştır. Müslümanların karşılaştığı

¹³ İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr. M. Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1373/1953), “Fiten”, 17. Hadisin metin kısmı şöyledir:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «افْتَرَقَتِ الْيَهُودُ عَلَى إِحْدَى وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، فَوَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ، وَسَبْعُونَ فِي النَّارِ، وَافْتَرَقَتِ النَّصَارَى عَلَى ثِنْتَيْنِ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، فِإِحْدَى وَسَبْعُونَ فِي النَّارِ، وَوَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ، وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَتَفْتَرِقَنَّ أُمَّيَّ عَلَى ثَلَاثِ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، وَاحِدَةٌ فِي الْجَنَّةِ، وَثِنْتَانِ وَسَبْعُونَ فِي النَّارِ»، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ هُمْ؟ قَالَ: «الْجُمَاعَةُ»

¹⁴ İbn Mâce, *es-Sünen*, “Fiten”, 17.

¹⁵ Ebû Dâvûd Es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts), “Sünnet”, 1; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “İmân”, 18.

¹⁶ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *El-Fark Beyne'l-Fırak* (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977), 5; İbn Mâce, *es-Sünen*, “Fiten”, 17.

¹⁷ Bu alanda eser veren bazı âlimler, kitaplarının tasnifini yetmiş üç sayısına göre düzenlemişlerdir. Bu durum birçok ihtilafı ve tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların başında dalâlette olan fırkaların hangileri olduğu meselesi gelmektedir. Dalâlette olan fırkalar tespit edilirken mezkûr sayıya ulaşabilmek için bazı müellifler tarafından tâlî gruplar ön plana çıkarılmış, her müellif farklı tasnifler yapmıştır. Ayrıca yetmiş üç sayısının hakikî mi yoksa mecâzî mi algılanacağı da önemli bir ihtilaf konusu olmuştur. Ebû'l-Hüseyn el-Malatî (ö. 377/987), Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), Şehristânî (ö. 548/1153), Adudüddin el-İcî (ö. 756/1355) gibi âlimler hadiste geçen sayıları hakikî anlamıyla kabul ederken, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö. 355/966'dan sonra), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtîbî (ö. 790/1388) ve Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502) gibi âlimler bu sayının kesretten kinâye olabileceği görüşünü benimsemişlerdir. Bk. Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 87-89.

sorunların temelinde toplumda yaygın hâlde bulunan geleneksel dîn anlayışının yer aldığını dile getirenler, çözüm için geleneksel ve bid'at yaklaşımların terk edilmesi gerektiğini ve köklere dönerek Kur'ân'ın ilk dönemdeki gibi anlaşılması gerektiğini savunmuşlardır. Bununla beraber o dönemde Avrupa'nın eğitim, teknoloji ve ekonomide ileride olması bir kısım âlimleri Avrupa tarzı bir modernleşmenin İslâm devlet kurumlarında da gerçekleşmesi gerektiği düşüncesine sevketmiştir. Osmanlı Devleti'nin dağılmasıyla beraber yeni siyâsî arayışlar içine giren İslâm toplumları, İhvân-ı Müslimîn ve Cemâat-i İslâmî gibi fikrî ve siyâsî hareketler oluşturarak faaliyetler yürütmüşlerdir. İslah hareketleri de bu dönemde yaygınlık kazanmış, toplumu irşâd etmeye yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Bu türden çalışmalara örnek olarak, klasik eserlerin ihtisar edilerek irşâd amacıyla yayınlanmasını verebiliriz. Söz konusu ihtisar çalışmalarında geleneksel eserlerde yer alan ilmî tartışmalardan mümkün mertebe kaçınılmış, toplumu ıslah gâyesi öncelenmiştir.

Çalışmamızda ele aldığımız müfessir Muhammed b. Süleyman el-Eşkar'ın (ö. 2009) *Zübdetü't-Tefsîr min Fethi'l-Kadîr* isimli eseri de bu anlamda İslâm toplumunu irşâd ve ıslah gayesiyle yazılmıştır.

Çalışmamızın konusu Muhammed bin Alî eş-Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr* isimli eserinin ihtisarı sadedinde olan Muhammed b. Süleyman el-Eşkar'ın *Zübdetü't-Tefsîr min Fethi'l-Kadîr ve bi'hâmişi'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli eserinin özellikleri ve Kur'ân ilimleri açısından değerlendirilmesidir.

Çalışmanın kapsamını temel Kur'ân ilimleri ile *Zübdetü't-Tefsîr*'de yer alan sosyal boyutlu âyetler; müteşabihâta, ahkâma, kevnîyyâta ve i'câzu'l-Kur'ân'a dâir âyetler oluşturmaktadır.

Çalışmanın yöntemi, temel olarak ele aldığımız *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eseri Kur'ân ilimleri açısından değerlendirerek müellifin bu konulardaki yaklaşımını belirlemektir. Ayrıca müellifin eserini, Şevkanî'nin *Fethu'l-Kadîr* isimli tefsiriyle kıyasa tabi tutarak ortak noktaları ve farklılıkları tesbit etmektir.

Araştırmanın amacı, modern dönemde yer alan iki tefsirin Kur'ân ilimleri ve tefsir ilimleri açısından değişimini Şevkanî'nin *Fethu'l-kadîr* eseri ile Eşkar'ın *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eserini mukayese ederek tespit etmeye çalışmaktır. Ayrıca ülkemizde Eşkar üzerine daha önce bir çalışmanın yapılmamış olması nedeniyle

bu alanda literatüre bir katkı sağlamak, çalışmamızın amaçlarından bir diğerini oluşturmaktadır.

Araştırmanın hedeflerinden birisi, çalıştığımız eserin müellifi olan Eşkar'ın hayatını ve eserlerini inceleyerek düşünce yapısını anlamaya çalışmaktır. Öne çıkan eserlerinden biri olan *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eserinde haberî sıfatlar başta olmak üzere ahkâma, kevnîyyâta, i'câzu'l-Kur'ân'a yönelik âyetlere bakışını ve israiliyâta dair rivayetlere yaklaşımını tahlil etmek çalışmanın diğer hedeflerini oluşturmaktadır.

Eşkar'ın birçok alanda eserlerinden istifade edilmesine rağmen hakkında yeterli araştırmanın ve bilginin olmaması bizi bu çalışmayı yapmaya sevk eden temel sorunlardan birini teşkil etmektedir. Buna ek olarak tefsir alanında yapılan çalışmaların akademik anlamda incelemelerden kayıtsız kalmaması gerektiğine dair olan inancımız böyle bir çalışma yapmamıza vesile olmuştur.

Çalışmanın hipotezi, ehl-i hadîs anlayışının çok kapsamlı bir alana şâmil olduğu, tek bir düşünce yapısına indirgenemeyeceği kanaatinde bulunmaktayız. Benzer düşünceye sahip olan temsilcilerin bile Kur'ân'ı anlama yönteminde farklı anlayışlara sahip olduğuna dair kanaatimizi Şevkânî ve Eşkar üzerinden tespit ettiğimiz bilgiler ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmanın içeriğini iki bölüm teşkil etmektedir. Birinci bölümde Eşkar'ın hayatı, eserleri ve Kur'ân tasavvuru incelenmiştir. İkinci bölümde müellifin *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eserinde *ulûmu'l-Kur'ân* kapsamına giren konulardaki görüşlerine yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MUHAMMED EL-EŞKAR'IN HAYATI, ESERLERİ VE ZÜBDETÜ'T-Tefsîr'DEKİ KUR'ÂN TASAVVURU

1.1 Müellifin Hayatı

Muhammed b. Süleyman b. Abdullah el-Eşkar 16 Eylül 1930 yılında Filistin'in Nablus şehrine bağlı Burka (Berka) köyünde dünyaya gelmiştir. Yüksek lisans ve doktorasını Kahire Üniversitesi'nde yapan Eşkar, eğitim faaliyetlerine Riyad'daki İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde başlamıştır. Medîne İslâm Üniversitesi açıldığında Abdulaziz b. Bâz'ın (ö. 1999) teşvikleriyle bu üniversitede idari görevlerin yanı sıra tefsir derslerine girmiştir. Tefsir derslerinde Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr* isimli tefsirini okutmuştur. Bu dönemde aralarında Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî (1999), Muhtar eş-Şinkî (1974) gibi isimlerin yer aldığı birçok meşhur âlimle beraber görev yapmıştır. Yaşanan bazı olaylar neticesinde Ürdün'e dönmüş ancak burada fazla kalmayıp 1965 yılında Kuveyt'e yerleşmiştir. 25 yıl kadar kaldığı Kuveyt'te *Mevsûâtü'l-Fıkhiyye/Fıkıh Ansiklopedisi*'nin çıkarılmasında büyük katkısı olmuştur. 45 cilt olan bu eser birçok âlim ve uzmanın katkılarıyla hazırlanmıştır.¹⁸ Asıl amacı tüm konuları kapsayan bir İslam Ansiklopedisi çıkarmak olan Muhammed el-Eşkar gerek İslam dünyasında gerek Avrupa'da İslâm Ansiklopedisi denildiğinde oryantalist çalışma olan *Encyclopedia of Islam*'ın¹⁹ anlaşıldığını ifade ederek buna karşı İslam âlimlerinin kapsamlı bir ansiklopedi yazması gerektiğini savunmuştur. 1990 yılında Saddam b. Hüseyin'in Kuveyt'e girmesiyle beraber Ürdün'e geri dönmek zorunda kalmış, böylece arzuladığı İslâm Ansiklopedisi fikrini gerçekleştirme fırsatı bulamamıştır.²⁰

Fıkîhî düşünce olarak Hanbelî mezhebine mensub olan²¹ Eşkar, birçok eser te'lif etmiştir. Çeşitli alanlarda eserleri olmakla beraber Eşkar'a göre en değerli

¹⁸ “Kuveyt Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı tarafından yayımlanan fıkıh ansiklopedisi'dir.” Bk. M. Kâmil Yaşaroğlu, “el-Mevsûâtü'l-Fikhiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/490-491.

¹⁹ (Leiden'de yayımlanan İslâm dini, kültürü, tarihi ve coğrafyasına dair ansiklopedi) Bk. Kemal Kahraman, “the Encyclopaedia of Islam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/181-184.

²⁰ El-Mektebetü's-Şâmîle (Şâmîle), “المكتبة الشاملة - محمد سليمان الأشقر” (Erişim 30 Aralık 2023).

²¹ Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şu'ûnî'l-İslâmiyye (KWT.AWQAF), “İdâratü'l-İftâ Dr. Muhammed Süleyman el-Eşkar” (Erişim 21 Ağustos 2024).

eseri, incelemiş olduğumuz *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eseridir. O, kitabının özelliğini şöyle anlatmaktadır:

“...İçerisinde gereksiz bilgi olmayıp âyetler gerektiği kadar tefsir edilmiştir. Âyetlerin manaları tüm kolaylığı ve berraklığıyla açıklanmıştır. İnsanların kolay anlayabileceği bir tefsirdir. Anlaşılmayı zorlaştıran istilâhî kavramlardan arındırılmıştır. Kişi hangi kültürel seviyede olursa olsun âyetlerden kastedilen muradı sağlıklı bir şekilde anlayabilecektir...”²²

Müellif, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) tefsirini de ihtisar etmiş ancak *Zübdetü't-Tefsîr*'e benzer şekilde tek cilt olarak Kur'ân-ı Kerîm mushafının etrafında yer alan söz konusu çalışma yayınlanmamıştır.

Muhammed b. Süleyman el-Eşkar'ın kendisi gibi profesör olan Ömer b. Süleyman el-Eşkar (ö. 2012) isminde bir de kardeşi bulunmaktadır. Abisiyle aynı yerde doğan Ömer el-Eşkar erken yaşta Suûdi Arabistan'a giderek lise eğitimini Riyad'da almıştır. Abdulaziz b. Bâz ve Nâsirüddin el-Elbânî gibi isimlerden ders almıştır. Medine İslam Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra 1965 yılında Kuveyt'e giderek eğitim faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Daha sonra Ezher Üniversitesi'ne giderek yüksek lisans ve doktora eğitimi almıştır. Doktora eğitimini 1980 yılında “*Mekâsıdu'l-Mükellefîn fî mâ yûte'abbedü bihî li'Rabbi'l-Âlemîn*” isimli teziyle Abdülcelîl el-Karaşâvî'nin (ö. 2001) danışmanlığında tamamlamıştır. Fıkhî ve itikâdî konulara dair birçok eser veren Ömer el-Eşkar Ürdün Üniversitesi'nde öğretim görevlisi ve Zerkâ Üniversitesi'nde dekanlık görevlerinde bulunmuştur. Üniversitelerde verdiği derslerin yanısıra fikrî alanda da aktif olan Ömer el-Eşkar, Kuveyt'te bulunduğu sıralarda Filistinli Müslüman Kardeşler teşkilatına katılmıştır. 1980 yılında Halid Meşal ile Sudan'a giderek oradaki İslâmî hareketin tecrübelerini edinmiş ve حركة المقاومة الإسلامية (Hamas)'ın kurulması için bu tecrübelerden faydalanmıştır. 1989 yılında Hamas'ın ilk şura konseyinin başkanlığına seçilmiştir. Hamas'ın kurucularından kabul edilen Ömer el-Eşkar, Müslüman Kardeşler hareketinin yayılmasına ve Kuveyt'te mutedil selefî anlayışın yayılmasına katkı sağlamıştır.²³ Ömer el-Eşkar'ın düşünce yapısı ve faaliyetleri bizlere hakkında daha az bilgiye sahip olduğumuz abisi ve aynı zamanda hocası olan Muhammed el-Eşkar hakkında fikir vermektedir.

²² Muhammed b. Süleyman el-Eşkar, *El-Kur'ânu'l-Kerîm ve bi'l-Hâmişi Zubdeti't-Tefsîr min Fethi'l-Kadîr* (Riyad: Dâru'l-Müeyyed, 1996), Mukaddime.

²³ *El-Cezîre*, “عمر الأشقر أحد مؤسسي حماس الكبار” (1 Eylül 2024).

1.2 Müellifin Eserleri

Muhammed b. Süleyman el-Eşkar'ın yazmış olduğu çok sayıda hacimli kitap, makale ve ansiklopedi maddesi bulunmaktadır. Öne çıkan eserlerinden bazıları şunlardır:

1.2.1 Te'lif Ettiği Eserler

Ef'âlu'r-Rasûl Sallallâhu Aleyhi ve Sellem ve Delâletuhâ 'ale'l-Ahkâmi's-Ser'iyye: Çalışmanın aslı Ezher Üniversitesi'nde Şeyh Abdü'l-Ganî Abdü'l-Hâlık'ın²⁴ (1983) danışman olduğu ve Muhammed Enîs Abbâde ile Muhammed es-Sa'îd Abdu Rabbih'in üye olduğu heyet tarafından 25 Ekim 1976 yılında gerçekleştirilen toplantıyla *usûlü'l-fıkh* alanında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.²⁵

Müellif daha sonra eseri 2 ciltlik kitap hâline getirerek yayınlamıştır. Eserde ilk önce sünnetin tanımı belirlenerek konunun çerçevesi çizilmiş, akabinde sünnetin hüccet olma değeri incelenmiştir. Müellif, Şevkânî'den iktibas ederek sünnetin hüccet değerini kabul etmekte ve sünneti müstakil bir *teşrî'* kaynağı olarak görmektedir.²⁶

Eşkar, eserde sünneti fiilî ve kavli olmak üzere iki ana kısma ayırmıştır.²⁷ Bazı âlimlerce sünnetin tasnif sayısının arttırıldığını belirterek bunları kısmen eleştirmiştir. Örneğin Bedreddin ez-Zerkeşi'nin (ö. 794/1392) sünneti “söz, fiil, *takrîr*, *kasd* (ما هم به), *işâret*, *kitâbe*, *terk* ve *illetine işâret* (التنبيه على العلة)” şeklinde sınıflandırmasına itiraz etmektedir.²⁸ Eşkar'a göre işâret, fiilî sünnete dahildir. Benzer şekilde illetine işâret etmeyi kavli veya fiilî sünnete dâhil etmektedir (delili kavli ise kavli sünnete, fiilî ise fiilî sünnete dâhil etmektedir). Bu gerekçelerden dolayı sünnetin kısaca fiilî ve kavli olmak üzere iki kısma ayrıldığını savunmaktadır.²⁹

Müellif, üç bölüm üzerine inşa ettiği tezinin temel konusu olan fiilî sünneti sarîh ve gayri sarîh olmak üzere iki başlık altında incelemektedir. Birinci bölümde

²⁴ 17 Mart 1908 yılında Kahire'de doğan Abdü'l-Ganî b. Muhammed Abdü'l-Hâlık 28 Temmuz 1983 yılında yine Kahire'de vefat etmiştir. Birçok eser telifinin yanısıra yaklaşık beş yüz civarı lisansüstü teze danışmanlık yapmıştır. Suudi Arabistan, Irak, Fas ve Libya gibi birçok ülkede dersler vermiştir. Bk. Şâmile, “المكتبة الشاملة - المكتبة عبد الخالق - عبد الغني عبد الخالق” (Erişim 24 Ağustos 2024). Meşhur eserlerinden olan *Hücciyetü's-Sünne* isimli doktora tezi Türkçe dâhil birçok dile çevrilmiştir.

²⁵ Muhammed Süleyman el-Eşkar, *Ef'âlu'r-Rasûl Sallallâhu Aleyhi ve Sellem ve Delâletuhâ 'ale'l-Ahkâmi's-Ser'iyye* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2003), 1/6.

²⁶ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/97; Eşkar, *Ef'âlu'r-Rasûl*, 1/21.

²⁷ Eşkar, *Ef'âlu'r-Rasûl*, 1/50.

²⁸ Bedreddin ez-Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muḥîṭ fî uşûlî'l-fıkh*, nşr. Dâru'l-Kütübî (b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1414/1994), 6/12-71; Eşkar, *Ef'âlu'r-Rasûl*, 1/50.

²⁹ Eşkar, *Ef'âlu'r-Rasûl*, 1/50.

sarih fiilerin hükümleri, delil olma bakımından değeri, kısımları ve hükme delâlet etmesi gibi konuları ele almıştır.³⁰ İkinci bölümde kitâbet, işâret, terk, sükût, takrir ve fiile yönelme gibi gayri sarîh fiilleri ele almıştır.³¹ Üçüncü bölümde ise tearuz ve tercih konularını araştırmıştır. Dört başlıkta incelediği tearuzu şöyle sıralamaktadır: “Fiil ile fiilin tearuzu, fiil ile sözün tearuzu, fiil ile diğer delillerin tearuzu ve takririn söz veya fiil ile ihtilaf etmesi”.³²

Eşkar, delillerin tearuzu durumunda hadisçilerin metodunu³³ izleyerek tearuzu giderme yolları olarak “*cem‘, nesh, tercih ve tevakkuf/tahyîr/tesâkut*” sıralamasını baz almış, bahsi geçen konular hakkında sıklıkla örnekler getirerek çözümlemeler yapmıştır.³⁴ Klasik bir usûl kitabı olarak değerlendirebileceğimiz bu çalışmada yararlanılan usûl eserlerinden başlıcaları şunlardır:

Seyfeddin el-Âmidî’nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm fî uşûli’l-aḥkâm* isimli eseri,

Şevkânî’nin *İrşâdü’l-fuḥûl ilâ tahkîki’l-ḥaḳ min ‘ilmi’l-uşûl* isimli eseri,

Zerkeşî’nin *el-Bahrü’l-muḥîṭ fî uşûli’l-fıkh* isimli eseri,

Takıyyüddin İbn Teymiyye’nin (ö. 728/1328) *Minhâcü’s-sünneti’n-nebeviyye fî nakẓi kelâmi’ş-Şî’a ve’l-Ḳaderiyye, el-Müsevvede fî uşûli’l-fıkh* ve *el-Ḳavâ’idü’n-nûrâniyyetü’l-fıkhıyye* isimli eserleri,

Halîl b. Keykeldî el-Alâî’nin (ö. 761/1359) *Tafsîlü’l-icmâl fî teârudi’l-ef’âl ve’l-ekvâl* isimli eseri,

Mecdüddin İbnü’l-Esîr’in (ö. 606/1210) *Câmi’u’l-uşûl li-eḥâdîsi’r-Resûl* isimli eseri,

Adudüddin el-İcî’nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf fî ‘ilmi’l-kelâm* isimli eseri,

Gazzâlî’nin *el-Müstasfâ min ‘ilmi’l-uşûl* isimli eseri,

Kâdî İyâz’ın (ö. 544/1149) *eş-Şifâ bi-ta’rîfi ḥuḳûki’l-Muṣṭafâ* isimli eseri,

Şehâbeddin el-Karâfî’nin (ö. 684/1285) *Envâru’l-burûḳ fî envâ’i’l-furûḳ, Şerḥu Tenkîhi’l-fuṣûl* ve *el-İhkâm fî temyîzi’l-fetâvâ ‘ani’l-aḥkâm ve taṣarrufâti’l-kâdî ve’l-imâm* isimli eserlerini sayabiliriz.³⁵

Ebhâsün Fıkhıyyetün fî Kadâyâ’z-Zekâti’l-Mu’âsıra:

³⁰ Eşkar, *Ef’âlu’r-Rasûl*, 1/65.

³¹ Eşkar, *Ef’âlu’r-Rasûl*, 2/5.

³² Eşkar, *Ef’âlu’r-Rasûl*, 2/163.

³³ Kaynaklarda tearuz giderme yolları; Cumhurun metodu, Hanefilerin metodu ve hadisçilerin metodu olmak üzere üç şekilde sıralanmaktadır. Bk. İsmail Lütfü Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 179-181.

³⁴ Eşkar, *Ef’âlu’r-Rasûl*, 2/166-169.

³⁵ Eşkar, *Ef’âlu’r-Rasûl*, 2/247-263.

Ortak bir çalışmanın ürünü olan bu eser dört müellif tarafından yazılmıştır. Yazarları arasında sırasıyla Muhammed Süleyman el-Eşkar'ın yanı sıra Muhammed Naîm Yâsîn (ö. 2023), Muhammed Osmân Şübeyr ve Eşkar'ın kardeşi Ömer Süleyman el-Eşkar (ö. 2012) yer almaktadır.³⁶

Günümüz zekât meseleleri hakkında fikhî araştırmaları içeren eser 2 cilt olarak basılmıştır. Muhammed b. Süleyman el-Eşkar bu eserde; “Zekâta tabi olan malların kıymetinin belirlenmesi”, “Farklı cins mallar arasında nisabın neye göre belirleneceği”, “Ticaret mallarının değerinin tesbiti”, “Peşin ve vadeli borçların zekâta etkisi”, “Haram yolla elde edilen malların hükmü ve bu tür mallarda zekât vermenin hükmü”, “Zekâta tabi olan malların zâhir ve bâtın şeklinde taksim edilmesi”, “Hangi tür malların zâhir, hangi türlerinin bâtın kapsamına gireceği”, “Emvâl-i bâtine olan mallarda zekâtın devlet eliyle toplanıp toplanamayacağı”, “Banka hesapları, hisse senetleri gibi günümüz yatırım mallarının emvâl-i bâtine’den emvâl-i zâhire’ye dönüşmesi” gibi konuları incelemiştir.³⁷

Bey’u’l-Murâbaha kemâ Tecrîhi’l-Bunûki’l-İslâmiyye – Akdû’s-Selem ve Akdû’l-İstisnâ’ ve İmkâniyyetü İstifâdeti’l-Bunûki’l-İslâmiyye minhümâ:

İki risâleden oluşan bu eserin ilk bölümünde bankaların uygulamış olduğu murabaha sistemi incelenmektedir. Müellif bankalarca uygulanan şekliyle murabahayı eleştirmekte, bunun için de çeşitli gerekçeler sıralamaktadır. Bunlar arasında bankaların sahip olmadıkları/kabzetmedikleri bir malı satmaları, yapılan satışın şarta bağlı satış olması, faizli borç vermenin hileli yolu olarak kullanılması gibi gerekçeleri zikretmektedir.³⁸

İkinci risâlede ise selem ve istisnâ’ akitleri incelenmiş, bu akitlerin şer’î hükümleri ortaya konmuştur. Selem akdinin sahih olabilmesi için semende, mebî’de ve akdin sigasında aranan şartlar açıklanmıştır. Altın, gümüş ve banknotlarda istisnâ’ akdi tartışılmış ve her iki yöntemin bankacılık sisteminde nasıl kullanılabilecekleri anlatılmıştır.³⁹

El-Fütyâ ve Menâhicu’l-İftâ:

³⁶ Muhammed Süleyman el-Eşkar vd., *Ebhâsün Fıkhiyyetün fî Kadâyâ’z-Zekâti’l-Mu’âsıra* (Ammân: Dâru’n-Nefâis, 1424/2004).

³⁷ Eşkar vd., *Ebhâsün Fıkhiyye*, 1/8-168.

³⁸ Muhammed Süleyman el-Eşkar, *Bey’u’l-Murâbaha kemâ Tecrîhi’l-Bunûki’l-İslâmiyye – Akdû’s-Selem ve Akdû’l-İstisnâ’ ve İmkâniyyetü İstifâdeti’l-Bunûki’l-İslâmiyye minhümâ* (Ammân: Dâru’n-Nefâis, 1415/1995), 5-11.

³⁹ Eşkar, *Bey’u’l-Murâbaha*, 89-178.

Fetvâ usûlünü anlattığı bu eserinde Eşkar, fetvâ kelimesi yerine fütâyâ kelimesini kullanmış, bunun için de fütâyâ kelimesinin dilciler nezdinde daha fasîh olduğunu gerekçe göstermiştir.⁴⁰ Fetvâ verme işlemi olan *iftâ*’ kavramını şöyle tanımlamaktadır:

الإفتاء هو الإخبار بحكم الله تعالى باجتهاد، عن دليل شرعي، لمن سأل عنه، في أمر نازل

/ İftâ: Meydana gelen bir olay hakkında sorulan soruya şer‘î delillerden ictihad ederek elde edilen hükmü bildirmektir.”⁴¹ Böylece tanımda yer alan “sorulan soru” ibaresiyle irşâd ile iftâyı, “meydana gelen” ibaresiyle de ta‘lîm ile iftâyı ayırmış bulunmaktadır.⁴²

Eserde ele alınan konulardan bazıları şunlardır: Fetvâ vermenin hükmü, İslâm toplumunun fetvaya olan ihtiyacı, fetvaya konu olan alanlar, fetvâ verende aranan şartlar, mezhep müctehidlerine göre fetvâ vermek, cumhurun görüşüyle fetvâ vermek, rey ile fetvâ vermek, ruhsatları araştırmanın hükmü, siyaseten kolaylaştırmak ve zorlaştırmak, sorulan fetvâyâ cevap vermemek, üslûbü’l-hakîm, fetvâ sîgaları, müftînin hataya düşmesi ve hatalı verilen fetvadan dolayı oluşan zararın tazmini gibi konular ele alınmıştır.⁴³

Zübdetü’t-Tefsîr min Fethi’l-Kadîr: Eser hakkında ikinci bölümde bilgi verilecektir.

Nefhatü’l-Abîr min Zübdeti’t-Tefsîr:

Zübdetü’t-Tefsîr min Fethi’l-Kadîr isimli muhtasar eserin ihtisarı olan söz konusu eser 1521 sayfadır. Cep boy olarak basılmış bir tefsir eseridir.⁴⁴

Kaynaklarda isimlerine ulaşabildiğimiz ancak metnini bulamadığımız eserleri şunlardır:

El-Vâdih fî Usûli’l-Fıkh li’l-Mübtediîn,

El-Fehrasatü’l-Hecâiyye ve’t-Tertîbu’l-Mu‘cemî,

Fihrisu’l-Muğnî fî’l-Fıkhî’l-Hanbelî,

Fihrisu’l-Bidâye ve’n-Nihâye,

Keyfe Tedhulü fî’l-İslâm,

Mu‘cemu ‘Ulumi’l-Luğati’l-‘Arabiyye,

⁴⁰ Muhammed Süleymân Abdullâh el-Eşkar, *El-Fütâyâ ve Menâhîcu’l-İftâ* (Havellî: ed-Dâru’s-Selefiyye, 1408/1988), 11.

⁴¹ Eşkar, *El-Fütâyâ ve Menâhîcu’l-İftâ*, 13-14.

⁴² Eşkar, *El-Fütâyâ ve Menâhîcu’l-İftâ*, 14.

⁴³ Eşkar, *El-Fütâyâ ve Menâhîcu’l-İftâ*, 5-8.

⁴⁴ Muhammed Süleymân Abdullâh el-Eşkar, *Nefhatü’l-Abîr min Zübdeti’t-Tefsîr* (Riyâd: Dâru’s-Selâm, 1417/1996).

Mu‘cemu’l-Muğnî,

El-Mecellâ fî’l-Fıkhi’l-Hanbelî.

Muhammed el-Eşkar’ın yazma hâlinde bulunan eserleri şunlardır:

Mu‘cemu’n-Nahv ve’l-Belâga ve Sâiri ‘Ulûmi’l-Arabiyye ve’l-Eimme,

Tefsîru Âyâtî’l-Ahkâm min Sûrati’l-Bakara ve Sûrati’n-Nisâ,

*Fetâvâ fî Mühimmâti’d-Dîn,*⁴⁵

Et-Tefsîru’l-Munîr Muhtasaru Tefsîri’bni Kesîr.

1.2.2 Tahkîkini Yaptığı Eserler

Muhammed el-Eşkar usûl, fıkıh ve hadîs gibi birçok alanda bulunan eserlerin tahkiklerini yapmıştır. Tespit edebildiğimiz eserler şunlardır:

Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) “*el-Bahrü’l-muḥîṭ fî uşûli’l-fıkh*”: Altı cilt olarak basılan eser içlerinde Muhammed el-Eşkar’ın ve Ömer el-Eşkar’ın olduğu bir grup araştırmacı tarafından tahkik edilerek yayına hazırlanmıştır. Eser, velûd bir âlim olan Zerkeşî’nin fıkıh usûlüne dâir yazmış olduğu hacimli bir çalışmadır.⁴⁶

Abdulganî b. Yâsîn el-Lebedî en-Nâbulsî (ö.1319/1901) “*Hâşiyetü’l-Lebedî ‘alâ Neyli’l-Meârib fî’l-Fıkhi’l-Hanbelî*”: Muhammed b. Süleyman el-Eşkar’ın tahkikini yaptığı bu eser Hanbelî mezhebinin temel eserlerinden biri olan Mer’î b. Yûsuf’un (ö. 1033/1624) *Delîlü’t-Tâlib li-Neyli’l-Meâlib*⁴⁷ isimli eserinin şerhi olan İbn Ebî Tağlib’in *Neylu’l-Me’ârib bi Şerhi Delîli’t-Tâlib* isimli eseri üzerine Abdulganî en-Nâbulsî’nin yazdığı hâşiyedir. Eşkar, bütün bölgelerdeki Hanbelî ulemanın bu esere dayandığını ifade ederek eserin önemine işaret etmektedir. Hâşiye’nin sahibi olan Abdulganî en-Nâbulsî, Muhammed el-Eşkar gibi Filistin’in Nablus şehrinde doğmuştur. Bu durumu da ön plana çıkaran Eşkar, tarih boyunca Nablus şehrinde birçok âlimin çıktığını anlatmaktadır. Muvaffakuddin İbn Kudâme’nin (ö. 620/1223) de Nablus’lu olduğunu hatırlatan Eşkar, İbn Kudâme’nin Kudüs’ün fethinde Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin (ö. 589/1193)

⁴⁵ Eşkar, *El-Fütyâ ve Menâhicu’l-İftâ*, 168.

⁴⁶ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Bahrü’l-Muḥîṭ fî Uşûli’l-Fıkh* nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî vd. (Kuveyt: Vizâratu’l-Evkâf ve’s-Şuûni’l-İslâmiyye bi’l-Kuveyt, 1409/1988), 1/23-27; Menderes Gürkan, “Zerkeşî, Bedreddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/290.

⁴⁷ Eser, İbnü’n-Neccâr el-Fütûhî’nin (ö. 972/1564) *Muntehe’l-irâdât fî cem’i’l-Mukni‘ ma‘a’t-Tenkih ve ziyâdât* isimli eserinin muhtasarı sadedinde olup Suudi Arabistan’da yüksek öğretimde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Bk. Kasım Kırbıyık, “Mer’î b. Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/185-186; Ferhat Koca, “İbnü’n-Neccâr el-Fütûhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/171.

ordusunda yer aldığını dile getirmektedir.⁴⁸ Selâhaddîn-i Eyyûbî 583/1187 yılında Franklar'a karşı düzenlediği seferde İbn Kudâme'ye ve ağabeyi Ebû Ömer Muhammed'e müstakil bir çadır vermiştir.⁴⁹

Eserin içerik sıralaması Hanefî fıkıh kitaplarında yer alan sıralamalara yakınlık göstermektedir. Eserdeki bölüm başlıkları sırasıyla şöyledir: *Tahâret, Salât, Cenâiz, Zekât, Savm, İ'tikâf, Hac, Cihâd, Bey', Hacr, Şerike, Âriye, Gasb, Vakf, Vesâyâ, Ferâiz, İtk, Nikâh, Hul', Talâk, İlâ, Zihâr, Li'ân, İdde, Radâ', Nafakât, Cinâyât, Diyât, Hudûd, Et'ime, Sayd, Eymân, Kazâ, Fütâyâ, Şehâdât ve İkrâr* bölümleri yer almaktadır.⁵⁰

Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111) “*el-Mustaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*”: Eş'arî düşüncesine mensûb olan Gazzâlî'nin fıkıh usulüne dâir yaygın başvuru kaynağı olan *Mustaşfâ* isimli eserini selefi düşünceye sahip Muhammed el-Eşkar'ın tahkik etmesini dikkate değer bir husus olarak ifâde edebiliriz. Kelâmcıların metoduna göre yazılan usûl kitaplarına kaynaklık eden *Mustaşfâ*, bu alandaki dört temel kitaptan biri olarak kabul edilmektedir.⁵¹

Muhammed el-Eşkar'ın, *Mustaşfâ*'yı tahkik ederken izlediği yöntemler şu şekildedir: Nüshalar arasında farklılık bulunduğu zaman doğru olan metni veya daha doğru olan metni kendi nazarı itibariyle tesbit etmiş, diğer yönlerini açıklamada zikretmiştir. Açıklamalarda zikrettiği diğer görüşler hatalı olduğu açık olan görüşlerdir. Anlamı etkilemeyecek kadar küçük farklılıklara ise değinmemiştir. Kitapta yer alan düşünceler için zaman zaman açıklama, uyarma veya karşı çıkma niyetiyle yorumlarda bulunmuştur. Kitapta gerek gördüğü yerlerde başlıklandırma çalışması yapmış, köşeli parantez içerisine alarak kendi ifâdesi olduğunu göstermiştir. Eserde yer alan hadislerin birçoğunun tahrîcini yapmıştır.⁵²

⁴⁸ Abdulganî b. Yâsîn el-Lebedî en-Nâbulî, *Hâşiyetü'l-Lebedî 'alâ Neyli'l-Meârib fî'l-Fıkhî'l-Hanbelî*, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar (Beyrût: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1419/1999), (muhakikin önsözü).

⁴⁹ Ferhat Koca, “İbn Kudâme, Muvaffakuddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/139.

⁵⁰ Abdulganî en-Nâbulî, *Hâşiyetü'l-Lebedî*, 497-508.

⁵¹ Diğer üç eser olarak Kādî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) *el-'Umed* isimli eseri, Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *Kitâbü'l-Mu'temed fî Uşûli'l-Fıkh* isimli eseri ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *el-Burhân fî Uşûli'l-Fıkh* isimli eseri kabul edilmektedir. Bk. H. Yunus Apaydın, “el-Müstaşfâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/124.

⁵² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ min 'İlmi'l-Uşûl*, thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1417/1997), 1/22-24.

Eserde yer alan konular kısaca şöyledir: *Mukaddime* (mantık ilminin özetlendiği bölüm), *hükümler* (hükümün kısımları, vâcip, vâcibin muayyen veya mübhem olması, vâcibin zaman açısından mudayyak veya müvessa‘ olması, mahzûr, mübâh, mendûb ve mekrûh konularını anlatan bölüm), *deliller* (Kitâb, Sünnet, icmâ‘, akıl, istishâb ve delil olmadığı hâlde delil zannedilen konuları⁵³ içeren bölüm), *delillerden hüküm çıkarma yolları* (mantûk, mücmel, mübeyyen, beyân, zâhir, müevvel, emir, nehiy, umûm, husûs gibi konuları içeren bölüm) ile *ictihâd* ve *taklîd* konuları anlatılmaktadır.⁵⁴

Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî (ö. 761/1359)⁵⁵ “*Tahkîku Münîfi’r-Rutbe limen Şebete lehû Şerîfu’s-Şuhbe*”: Muhammed el-Eşkar, Hâfız Alâî’nin sahâbe hakkında yazmış olduğu iki eseri tahkikini yaparak yayınlamıştır. Bunlardan biri olan *Tahkîku Münîfi’r-Rutbe* isimli eser üç ana bölümden oluşmaktadır.

Eserin birinci bölümünde sahâbe’nin tarifi ele alınmıştır. *ehl-i hadîs*’in cumhûru Hz. Peygamber’i görenleri sahâbe olarak kabul ederken usûlcüler uzun süre Hz. Peygamber’in ashabı olanları sahâbe olarak görmektedir. Bir kesimin görüşüne göre uzun süre sohbetine devâm edip Hz. Peygamber’den ilim alanlar sahâbe olarak görülmektedir. Müteahhir muhaddis ve usûlcülere göre ise Hz. Peygamber’i müslüman olarak gören veya müslüman olarak vefât edenler sahâbe olarak kabul edilmektedir.⁵⁶

İkinci bölümde sahâbeliğin tesbit edilme yolları incelenmiştir.⁵⁷ Üçüncü bölümde ise sahâbenin adaleti ele alınmıştır. Sahâbenin adaleti tesbit edilirken Kur’ân ve Sünnet’ten deliller getirilmiştir. Sahâbenin adaletine yönelik muhalif tutum ve deliller incelenerek söz konusu görüşlere cevaben sahabenin adaletini isbat etmekten maksadın sahabenin masumiyetini isbat etmek olmadığı beyân

⁵³ Gazzâlî, bazı usûlcülerin delil olarak kabul ettiği *şer’u men kablenâ*, *Sahâbî kavli*, *istihsân* ve *maslahat* delillerini aktarmakla birlikte bunları delil olarak kabul etmemektedir. Bk. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ‘İlmi’l-Uşûl*, thk. Muhammed Abdu’s-Selâm Abdu’s-Şâfi (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-‘İmiyye, 1413/1993), 165-179.

⁵⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Eşkar, 1/433-440, 2/533-541.

⁵⁵ Şam’da Türk asıllı asker bir babanın çocuğu olarak dünyaya gelen Hâfız el-Alâî, İbnü’z-Zemlekânî (ö. 727/1327), Takıyyüddin İbn Teymiyye, Yûsuf b. Abdîrrahmân el-Mizzî (ö. 742/1341) ve Ebû Abdillâh Muhammed ez-Zehebî (ö. 748/1348) gibi meşhur fakîh ve muhaddislerin de içerisinde bulunduğu yediyüzü aşkın alimden dersler almıştır. Bk. Selman Başaran, “Alâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/331-332.

⁵⁶ Halil b. Keykeldî el-Alâî, *Tahkîku Münîfi’r-Rutbe limen Şebete lehû Şerîfu’s-Şuhbe*, thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar (Beyrût: Müessesetu’r-Risâle-Dâru’l-Beşîr, 1412/1991), 33-38.

⁵⁷ Alâî, *Tahkîku Münîfi’r-Rutbe*, 59.

edilmiştir.⁵⁸ Ayrıca Hanefî mezhebinin kıyası, fakîh olmayan sahâbî rivâyetlerinin önüne geçirmesi tartışılmış ve delîl olarak yalnızca kıyasa uygun olan rivâyetlerin kullanılabileceği görüşü eleştirilmiştir.⁵⁹

Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî “*İcmâlu’l-İsâbe fî Akvâli’s-Sahâbe*”: Fıkıh usulüne dâir olan bu eserde sahâbe’nin söz, fiil ve ictihâtları incelenmekte, hüküm istinbatındaki hüccet olma değerini tesbit edilmektedir.⁶⁰ Ayrıca sahâbe sözlerinin öncelik sırası da eserde incelenmiş ve beş mertebeye ayrılmıştır. Bu mertebeler; “dört halife’nin ittifak ettiği hususlar”, “Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in ittifak ettiği hususlar”, “dört halife’den bir tanesinin görüşü”, “dört halife’nin dışındaki bir sahâbenin görüşü” ve son olarak “sahâbenin kıyasa aykırı olan görüşü” şeklinde sıralanmıştır.⁶¹

Muhammed el-Eşkar’ın tahkik ettiği Hâfız Alâî’nin iki eseri bir araya getirilerek 2001 yılında “*Risâletân fî’s-Sahâbe*” ismiyle tekrar basılmıştır.⁶²

Muhammed el-Eşkar’ın Kur’ân tasavvurunu ele almadan önce tefsirinin genel özelliklerini inceleyerek eser hakkında temel bir fikir edinmeye çalışacağız. Bu araştırma neticesinde eseri hangi yönleriyle sorgulamamız gerektiğine dâir birtakım ipuçlarına da ulaşmış olacağız. Eserin mukaddimesini başvuru kaynağı olarak kullanarak doğrudan müfessirin dilinden eserini aktarmaya çalışacağız.

1.3 Zübdetü’t-Tefsîr’in Genel Özellikleri

Muhammed b. Alî eş-Şevkânî’nin *Fethu’l-Kadîr* isimli eserinin ihtisarı sadedinde olan *Zübdetü’t-Tefsîr* isimli eser, Kur’ân’ın bütün sûrelerini tefsîr eden müstakil bir eserdir. Her ne kadar *Fethu’l-Kadîr* isimli eserin ihtisarı olarak kabul edilse de iki eseri kıyasladığımız zaman birçok farklılığa şahit olmaktadır. Bu da müellifin kendisine ait düşüncelerini eserine aldığını göstermektedir.⁶³

⁵⁸ Alâî, *Tahkîku Münîfi’r-Rutbe*, 71-102.

⁵⁹ Alâî, *Tahkîku Münîfi’r-Rutbe*, 109-119.

⁶⁰ Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *İcmâlu’l-İsâbe fî Akvâli’s-Sahâbe*, thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar (Medînetü’l-Kuveyt: Cem‘iyyetu İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmî Menşûrâtı Merkezi’l-Mahtûtât ve’t-Turâs, 1407/1987), 5.

⁶¹ Alâî, *İcmâlu’l-İsâbe*, 46.

⁶² Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *Risâletân fî’s-Sahâbe*, thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar (Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, 1422/2001).

⁶³ Konuyla ilgili benzer bir örneği Ebu’l-Berekât en-Nesefî’nin (ö.710/1310) *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâ’ıku’t-Te’vîl* isimli eserinde görüyoruz. Müellif bu eseri yazarken Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemâşerî’nin (ö.538/1144) tefsîri olan *el-Keşşâf ‘an Hakâ’ıki Gavâmi’i’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl* isimli eserinden yoğun bir şekilde faydalanmasına rağmen, itikadî konularda Zemâşerî’nin Mu‘tezilî görüşlerini reddederek Mâtûridî görüşleri eserine almıştır. İtikadî görüş farklılıklarını bu eserden çıkardığımız zaman büyük ölçüde Keşşâf tefsîrinin etkilerini görmekteyiz. Bu durum Nesefî tefsîrinin müstakil bir eser olma hüviyetine zarar vermemektedir.

Muhammed el-Eşkar tefsirinde, uzun ve tafsîlî açıklamalara değinmemiş, konuyla alakalı tercihini belirterek irşad ameliyesi gütmüştür.⁶⁴ Bu açıdan eseri veciz tefsirler kategorisinde değerlendirebiliriz.

Bu kısaltma çabasında şu ilkeleri gözetmiştir:

- Âyetin tefsirinde çoğu zaman doğruya en yakın olan ve zorlama olmadan akla ilk gelen görüşü zikretmiştir.
- Uzun dil tahlillerini bir kenara bırakarak âyetin varabileceği anlamı doğruca zikretmiştir.
- Kıraat farklılıklarında Hafs b. Süleyman'ın (ö. 180/796) kıraatine göre âyetleri tefsir etmiştir.
- Rivayet bölümlerini bırakıp dirayet bölümlerini eserine almıştır. Buna gerekçe olarak Şevkânî'nin, rivayetlerden hasıl olan anlamları dirayet bölümlerinde aktarıyor olmasını göstermektedir. Bununla beraber âyetlerin anlamlarını açıklamak için az sayıda rivayetleri zikretmiştir.
- Eserden, İslâmî ilimler alanında ihtisas sahibi olmayanların da faydalanabilmesi için dilsel, mantıksal ve diğer alanlara ait terimlerden mümkün mertebe kaçınmıştır. Bununla birlikte önemli gereksinim gördüğü bazı kavramları parantez içerisinde asıl metnin üzerine eklemiştir.⁶⁵

1.3.1 Tefsirin Yazılış Amacı ve İsimlendirilmesi

Muhammed b. Süleyman el-Eşkar böyle bir eser yazmasındaki amacını kitabının mukaddimesinde anlatmaktadır. Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr* isimli tefsirini seçmesinin nedenlerini; Şevkânî'nin Kur'ân'ın mânâlarını anlamadaki kabiliyeti, sağlam ilim taşıyıcısı olması, Kur'ân'ın ilmini Hz. Peygamber'in sünnetindeki basîreti, fikhî ve hükümleri bir arada toplamış olması, *usûl* ve *furû'* ilimleriyle dil ilimlerini iyi derecede öğrenmiş olması, fetvâ ve kadâ işlerini yürütmüş olması şeklinde sıralayabiliriz.⁶⁶

Eşkar ayrıca Şevkânî'nin Yemen halkını ve Müslümanları hak yola davet ettiğini, batıl inançlardan ve sapırtıcı bidatlerden uzaklaştırdığını, taklitten

⁶⁴ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, Mukaddime.

⁶⁵ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, Mukaddime.

⁶⁶ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, Mukaddime.

kaçındığını, yazmış olduğu tefsirinin de bütün bunlara şahit olduğunu belirtmektedir.⁶⁷

Medine-i Münevvere’de bulunan İslâm Üniversitesi’nde Şevkânî’nin tefsîri *Fethu’l-Kadîr*’in derslerini üstlenen Eşkar, bu vesileyle eserin mefhûm ve mantığını kavrayıp açıklayabildiğini, kapalı kalan işaret ve delaletlerini beyân edebildiğini ifade etmektedir. Eşkar’a göre söz konusu eser uzun dil tahlilleri, kabul edilmeyen görüşlere karşı uzun münakaşalar ve farklı kıraat vecihlerinin tercihi gibi sebeplerden dolayı insanların faydanlanmakta zorlandığı bir eser konumunda bulunmaktadır. Bu durumu göz önünde bulunduran Eşkar, Şevkânî’nin Tefsîri’ni ihtisar ederek insanların faydalanmasını kolaylaştırmak istemiştir.⁶⁸

Yukarıda sayılan gerekçeler esere neden *Zübdetü’t-Tefsîr* isminin verildiğini de açıklamaktadır. Eser isminde yer alan “*bi’Hâmişi Mushafî’l-Medîneti’l-Münevvera*” ibaresi ilk baskılarda bulunmamaktadır. Eserin önceki baskıları Kâhire Mushafî’yla yayınlanmakta ve ismi de *El-Kur’ânu’l-Kerîm ve bi’l-Hâmişi Zübdetü’t-Tefsîr min Fethi’l-Kadîr* iken sonraki baskılarda ismi değiştirilmiştir. İlim ehlinde gelen talepler üzerine Hattât Osmân Tâhâ’nın kalemiyle meşk edilen ve ilk baskıları 1985 yılında yapılan *el-Medînetü’n-Nebeviyye* Mushafî’yla⁶⁹ yayınlanmıştır. Söz konusu durum eserin ismine yansıtılarak *Zübdetü’t-Tefsîr bi’Hâmişi Mushafî’l-Medîneti’l-Münevvera* ismiyle yayınlanmıştır.⁷⁰

1.3.2 Eserin Muhtelif Baskıları

Birçok kez baskısı yapılan Muhammed el-Eşkar’ın *Zübdetü’t-Tefsîr* isimli eserinin yazımı hicrî 6 Ramazan 1404 (5 Haziran 1984) yılında tamamlanmıştır.⁷¹

⁶⁷ Eşkar, *Zubdetü’t-Tefsîr*, Mukaddime.

⁶⁸ Eşkar, *Zubdetü’t-Tefsîr*, Mukaddime.

⁶⁹ Suriyeli Hattât Kadîr Osmân Tâhâ’nın el yazısıyla kaleme alınan *Mushafu’l-Medîneti’n-Nebeviyye* Kral Fahd külliyesi tarafından Suudi Arabistan’daki Vizâratu’s-Şuûni’l-İslâmiyye ve’d-da’ve ve’l-İrşâd gözetiminde 1985 yılında basımı yapılmaya başlanmıştır. Birçok hocadan ders alan Osmân Tâhâ, Osmanlı Devleti’nin son döneminde yetişen XX. Yüzyılın meşhur Türk Hattatı Hâmid el-Âmidî’den (Hamit Aytaç 1891-1982) icâzet almıştır. Bk. M. Hüsrev Subaşı “Aytaç, Hamit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/287-289; Mecme’u’l-Melik Fahd li’Tıbbâ’ati’l-Mushafî’s-Şerîf, “السيرة الذاتية لخطاط المصحف” (Erişim 15 Eylül 2024).

⁷⁰ Muhammed b. Süleymân el-Eşkar, *Zübdetü’t-Tefsîr bi’Hâmişi Mushafî’l-Medîneti’l-Münevvera* (Kuveyt: Dâru’n-Nefâis, 1. Basım, 1422/2001), 6.

⁷¹ Muhammed b. Süleymân el-Eşkar, *El-Kur’ânu’l-Kerîm ve bi’l-Hâmişi Zübdetü’t-Tefsîr min Fethi’l-Kadîr* (Dimeşk-Riyâd: Mektebetü Dâri’l-Fihâ-Mektebetü Dâri’l-İslâm, 5. Basım, 1414/1994), 828.

İlk baskısı 1985 yılında gerçekleşen eserin tesbit edebildiğimiz baskıları ve isimleri sırasıyla şöyledir:

El-Kur'ânu'l-Kerîm ve bi'l-Hâmişi Zübdeti't-Tefsîr min Fethi'l-Kadîr (Dimeşk-Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Fihâ-Mektebetü Dâri'l-İslâm, 5. Basım, 1414/1994).

Kuveyt merkezli *Cem'iyetü İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî*'nin desteğiyle yayınlanan eserin birden çok baskısı yapılmıştır. Bunlardan biri de 1996 yılında basılan Dâru'l-Müeyyed baskısıdır.

El-Kur'ânu'l-Kerîm ve bi'l-Hâmişi Zübdeti't-Tefsîr min Fethi'l-Kadîr (Riyad: Dâru'l-Müeyyed, 1996).

Her iki baskı da Kâhire Mushafı'nın kenarlarına yazılmıştır. Eserin son bölümünde Kâhire Mushafı hakkında bilgi verilerek özellikleri tanıtılmıştır.⁷²

Zübdetü't-Tefsîr bi'Hâmişi Mushafî'l-Medîneti'l-Münevvera (Kuveyt: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 1422/2001).

Eserin bu baskısı da *Cem'iyetü İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî*'nin desteğiyle ve Kral Fahd'ın hazırlattığı Medîne Mushaf'ının etrafına yazılarak yayınlanmıştır.

Zübdetü't-Tefsîr'in zikrettiğimiz tarihlerin dışında farklı tarihlerde baskıları yapılmakla birlikte baskılardaki temel fark kullanılan mushaf hattıdır. Önceki baskılarda Kâhire Mushafı kullanılmışken sonraki baskılarda Medîne Mushafı kullanılmıştır.

1.3.3 Kaynakları

Muhammed el-Eşkar'ın *Zübdetü't-Tefsîr*'i Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr* isimli eserin ihtisarı sadedinde olması nedeniyle başlıca kaynağı *Fethu'l-Kadîr*'dir. Bu nedenle *Zübdetü't-Tefsîr*'in kaynaklarını sorgularken aynı zamanda *Fethu'l-Kadîr*'in kaynaklarından da istifade etmiş olacağız. Bununla beraber Eşkar'ın yer yer Şevkânî'den farklı görüşler benimsemesi aynı zamanda farklı kaynaklardan beslendiğini de göstermektedir. *Zübdetü't-Tefsîr*'in kaynaklarını tefsîr rivâyetleri ve tefsîr eserleri olmak üzere iki bölümde inceleyebiliriz.

Tefsîr Rivâyetleri

Tefsîr rivâyetleri denilince ilk akla gelen sahâbe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn'den nakledilen rivâyetlerdir. Eşkar, tefsîrinde naklettiği bilgileri genellikle kaynak vermeden aktarırken zaman zaman kaynağını da zikretmiştir. Sahâbe'den naklettiği rivâyetlere şu örnekler verilebilir:

⁷² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 829-841.

“Bizi dosdoğru yola ilet.”⁷³ âyetinin tefsirinde Şevkânî Abdullah b. Mes‘ûd (ö. 32/652-53), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Ebû Hureyre ve Nevvâs b. Sem‘ân (ö. 50/670) gibi sahâbîlerden nakillerde bulunurken Eşkar bunlardan yalnızca Nevvâs b. Sem‘ân’ın rivâyetini ismini zikrederek nakletmiş, diğerlerine değinmemiştir.⁷⁴

بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Bilâkis, kim güzel niyet ve davranış sahibi olarak kendini Allah’a teslim ederse rabbinin katında onun mükâfatı vardır. Öylelerine korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de.”⁷⁵ Âyetinin tefsirinde Abdullâh b. Abbâs’tan gelen rivâyeti aktarmıştır. Buna göre Hz. Peygamber’e Necran heyeti geldiğinde yahûdî din bilginleri de gelmiş ve Hz. Peygamber’in önünde birbirleriyle tartışmışlardı. Râfi ismindeki bir yahûdî, hıristiyanları eleştirerek Hz. İsâ’yı ve İncîl’i inkâr etti. Bunun üzerine Necran’lı bir hıristiyan da benzer şekilde karşılık vererek Hz. Mûsâ’yı ve Tevrat’ı inkâr etti.⁷⁶ Âyette geçen “...kim güzel niyet ve davranış sahibi olarak kendini Allah’a teslim ederse...”⁷⁷ ifâdesiyle her iki taraf da tekzîb edilmektedir.

وَمَا لَكُمْ أَلَّا تُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتِلٌ أُولَٰئِكَ أَكْثَرُ دَرَجَةً مِنَ الَّذِينَ أَنْفَقُوا مِنْ بَعْدُ وَقَاتِلُوا وَكَلَّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ

“Göklerin ve yerin tamamı zaten Allah’a ait olduğu halde ne diye hâlâ Allah yolunda harcama yapmıyorsunuz? İçinizden fetihten önce harcayan ve savaşanlar ötekilerle bir değildir. Onların derecesi, daha sonra harcayan ve savaşanlardan üstündür. Bununla birlikte Allah her birine en güzel olanı vaad etmiştir. Allah, yaptıklarınızdan tamamen haberdardır.”⁷⁸ Âyetinin tefsirinde Ahmed b. Hanbel’in, Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-712) naklettiği hadîse göre Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652) ile Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) arasında bir hâdisе yaşanmıştır. Abdurrahman b. Avf Hudeybiye Antlaşması’ndan önce müslüman olmuştu, Hâlid b. Velîd ise daha sonra müslüman olmuştu. Hâlid, Abdurrahman’a

⁷³ el-Fâtiha 1/6.

⁷⁴ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr el-Câmi’ beyne Fenneyi’r-Rivâye ve’d-Dirâye min ‘İlmi’t-Tefsîr*, thk. Abdurrahmân Umeyra (Kâhire: Dâru’l-Vefâ, 2008), 1/90-92; Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 2; Faruk Özdemir, *Şevkânî’nin Fethü’l-Kadîr’indeki Kaynakları ve Metodu* (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 29.

⁷⁵ el-Bakara 2/112.

⁷⁶ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 22.

⁷⁷ el-Bakara 2/112.

⁷⁸ el-Hadîd 57/10.

hitâben “تستطيلون بأيام سيقتمونا بها” / Bizi geçtiğiniz günleri uzatıyor (yüceltiyorsun)” demiştir. Hz. Peygamber’e bu durum sorulduğunda “دعوا لي أصحابي، فوالذي نفسي بيده” / Ashabımı bana çağırın! Nefsim elinde olan Allâh’a yemin ederim ki şâyet Uhud kadar -veya dağlar kadar- altın harcamış olsanız da onların amellerine ulaşamazdınız.”⁷⁹ şeklinde cevap vererek Nübüvvet’in ilk dönemlerinde İslâm’a girip amel etmekle sonraki dönemde İslâm’a girip amel etmek arasında derece farkı olduğunu belirtmiştir. Şevkânî bu hadisin yanısıra konuyla alakalı Abdullâh b. Ömer (ö. 73/693) ve Ebû Saîd el-Hudrî’den (ö. 74/693-94) benzer rivayetler nakletse de Eşkar bunlardan yalnızca Ahmed b. Hanbel’in Enes b. Mâlik’ten naklettiği hadisi aktarmakla yetinmektedir.⁸⁰

Örneklerden anlaşıldığı üzere Muhammed el-Eşkar, eserinde kaynağını ve sahâbe râvisini zikrederek tefsir rivayetlerine yer vermiştir. Bununla birlikte Şevkânî’nin nakledip de Eşkar’ın nakletmediği birçok rivayet bulunmaktadır. Benzer şekilde Şevkânî’nin isnadıyla verdiği bazı bilgileri Eşkar isnadsız ve râvisiz vermiştir. Muhammed el-Eşkar’ın nakillerde bulunduğu bazı sahâbîler ise şunlardır: Hz. Ali (ö. 40/661), Hz. Âişe (ö. 58/678), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-688).⁸¹

Muhammed el-Eşkar, eserinde tâbiîn’den de nakillerde bulunmuştur. Bakara sûresi 30. âyet’te Katâde b. Diâme’den (ö. 117/735) naklettiği rivâyet örnek olarak verilebilir:

...قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

“...Allah ‘Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim’ buyurdu.”⁸² Katâde âyetin tefsirinde Allâh’ın ilminden kastedilen şeyi mahlûkatından nebîlerin, rasûllerin, sâlih toplulukların ve cennet ehlinin olacağını bilmesi olarak açıklamıştır. Nitekim âyetin öncesinde meleklerin bir ifâdesi geçmektedir. “‘Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?’ dediler.”⁸³ Yüce Allah,

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1419/1998), 21/319.

⁸⁰ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 5/224-225; el-Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 720.

⁸¹ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 2, 3, 6, 8, 11, 13, 14, 18, 22.

⁸² el-Bakara 2/30.

⁸³ el-Bakara 2/30.

ilminden dem vurarak insanoğlunun yaratılmasında meleklerin bilmediği nice gâyelerin olduğuna işaret etmiştir.⁸⁴

Tefsîr Eserleri

Muhammed el-Eşkar'ın yararlandığı kaynaklardan biri de tefsir eserleridir. Eşkar, Şevkânî'nin kaynağını verdiği birçok yerde kaynak ismi vermezken nadiren de olsa müfessir ismi zikretmiştir. Örnek olarak Bakara sûresi 83. âyeti verebiliriz:

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَآئِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَأَنتُمْ مُّعْرِضُونَ

“Bir zamanlar biz İsrâiloğulları’ndan, ‘Yalnız Allah’a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz. İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin’ diyerek söz almıştık. Sonra, içinizden küçük bir kesim dışında, sözünüzden döndünüz; hâlâ da sırt çevirmektesiniz.”⁸⁵ âyetinin tefsirinde Eşkar, İsrâiloğulları’na emredilen zekât hakkında İbn Atıyye el-Endelüsî’nin (ö. 541/1147) görüşünü aktarmıştır. Buna göre yahûdilerin zekâtı kurban sunmaktı, kabul olunan kurban için gökten bir ateş iner, kabul olunmayan kurban için ateş inmezdi.⁸⁶ İbn Atıyye konuyla alakalı iki rivâyet nakletmiştir. Birinci rivâyet Eşkar’ın naklettiği rivayet olmakla beraber burada ilâve olarak İsrâiloğullarına emredilen zekâtın Hz. Muhammed’in ümmetine emredilen zekât’tan farklı olduğu belirtilmiştir. İkinci rivâyet ise İsrâiloğullarına emredilen zekâtın Allah’a itaat etmeleri ve bu itaatlerinde ihlaslı olmalarıdır.⁸⁷ İbn Atıyye’nin naklettiği bu rivâyetlerin kaynağını sorguladığımızda ise İbn Cerîr et-Taberî’den (ö. 310/923) yararlandığını görüyoruz. Taberî her iki rivâyeti de İbn Abbas kanalıyla nakletmekle birlikte birinci rivâyeti Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) kanalıyla, ikinci rivâyeti de Alî b. Ebî Talha (ö. 143/760) kanalıyla nakletmiştir.⁸⁸ Muhammed el-Eşkar bu bölümde sahâbe ravisi zikretmek

⁸⁴ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 8.

⁸⁵ el-Bakara 2/83.

⁸⁶ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 16.

⁸⁷ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib ibn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-‘İlmiyye, 1422/2001), 1/173.

⁸⁸ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami’u’l-Beyân ‘an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 1422/2001), 2/198-199; a.mlf., *Taberî Tefsîri*, çev. Kerim Aytekin-Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 1/259.

yerine müfessir ismi zikretmiş ve mevcut görüşlere değinmeden bir tanesini tercih etmekle yetinmiştir.⁸⁹

1.4 Muhammed el-Eşkar'ın Kur'ân Tasavvuru

Bir tefsir eserini doğru bir şekilde anlayabilmek için öncelikle müfessirin Kurân tasavvurunu doğru bir şekilde tesbit etmemiz gerekmektedir. Müfessirler yazmış oldukları eserleri, koşullarını ve özelliklerini belirledikleri bir sistem ve düzen içerisinde kaleme alırlar. Eserin özelliklerini belirleyen bu unsurlar tefsirlerin mukaddimelerinde yer alabileceği gibi tefsirin geneline yayılarak ilgili âyetlerin açıklamalarında da karşımıza çıkabilmektedir. Muhammed el-Eşkar'ın *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eserinin genel özelliklerine daha önce değinmiştik. Bu bölümde ise ilgili âyetler üzerinden müellifin Kur'ân tasavvurunu sorgulayarak tefsirinin diğer özelliklerini tesbit etmeye çalışacağız.⁹⁰

1.4.1 Vahiy Algısı

Sözlükte “hızlı ve gizlice söylemek, işaret, ilham, kitâbet ve risâlet” anlamlarına gelen vahiy kelimesi ıstılâhî olarak “Allah'ın, peygamberlerine emir-nehiy vb. hükümlerini ya da bir bilgiyi gizli olarak bildirmesi” şeklinde tarif edilmektedir.⁹¹ Muhammed el-Eşkar Şûrâ sûresi 51. âyetin tefsirinde vahyin üç şekilde tanımlandığını örnekleriyle göstermiştir.⁹²

وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِأُذُنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ

عَلِيَّ حَكِيمٍ

“Herhangi bir beşer ile Allah'ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip, izni ile, dilediğini vahyetmesi şeklinde olabilir. Muhakkak ki O çok yücedir, engin hikmet sahibidir.”⁹³ âyetinin tefsirinde Eşkar, Allah'ın bir beşer ile ancak vahiy yoluyla konuşmasını kula ilhâm etmesi ve kalbine o vahyi atması şeklinde açıklamış ve Hz. Mûsâ'nın annesine vahyedilişi⁹⁴ ve Hz. İbrahim'e oğlunu kurban edeceği sırada vahyedilmesini⁹⁵

⁸⁹ Eşkar, *Zubdetü't-Tefsîr*, 16.

⁹⁰ Bu bölümün alt başlıkları oluşturulurken benzer alanda yapılan bir dizi çalışma incelenmiş ve iki farklı çalışmadan da istifade edilmiştir. Bk. Yakup Bıyıkoglu, *Şevkânî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 125-138; Oğuzhan Şemseddin Yağmur, *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi (Keşşâf Örneği)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 72-91.

⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “vhy”, 15/379.

⁹² Vahyin üçlü tasnifi klasik bir sınıflandırma olup birçok müfessir bu yaklaşımı sergilemiştir.

⁹³ eş-Şûrâ 42/51.

⁹⁴ وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَإِذَا خَفَتْ عَلَيْهِ فَأَلْقَاهُ فِي الْقَيْمِ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَآؤُهُ إِلَيْكَ وَجَاعِلُهُ مِنَ الْمُزْسَلِينَ

örnek olarak vermiştir. Vahyi “gizli ve hızlı bir şekilde haber vermek / الوحي هو” şeklinde tanımlayan Eşkar âyetin devamında diğer vahiy türlerini de sıralamıştır. “...Yahut perde arkasından...” şekliyle gerçekleşen vahye Yüce Allah’ın Hz. Mûsâ ile konuşmanı örnek vermiştir. Hz. Mûsâ cisimler vasıtasıyla işitebiliyor ancak göremiyordu.⁹⁶ “...ya da bir elçi gönderip, izni ile, dilediğini vahyetmesi şeklinde...” gerçekleşen vahiy türünü ise Yüce Allah’ın bir melek gönderip bu melek vasıtasıyla beşer peygambere vahyetmesi olarak açıklamış ve zikredilen bütün vahiy türlerinin Hz. Peygamber’de hâsıl olduğunu dile getirmiştir.⁹⁷ Âyetin nüzûl sebebine de değinen Eşkar “قال المفسرون” diyerek rivâyeti aktarmıştır. Bu ifâde aslında Şevkânî’nin ifâdesidir.⁹⁸ Eşkar müfessirlerin kim olduğunu tesbit etme gereği duymadan rivâyeti aktarmıştır. Söz konusu rivâyet Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî’nin (ö. 468/1076) *Esbâbu’n-Nüzûl*’ünde yer almaktadır.⁹⁹ Rivâyet şöyle geçmektedir:

وَذَلِكَ أَنَّ الْيَهُودَ قَالُوا لِلنَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَلَا تُكَلِّمُ اللَّهَ وَتَنْظُرُ إِلَيْهِ إِنْ كُنْتَ نَبِيًّا كَمَا كَلَّمَهُ مُوسَى وَنَظَرَ إِلَيْهِ؟ فَإِنَّا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْعَلَ ذَلِكَ، فَقَالَ: "لَمْ يَنْظُرْ مُوسَى إِلَى اللَّهِ"، وَأَنْزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

Buna göre Hz. Muhammed dönemindeki yahûdiler Hz. Mûsâ’nın Yüce Allah ile olan kelâmında O’na bakabildiğini iddia etmektedirler. Hz. Peygamber bu iddiayı nefyederek Hz. Mûsâ’nın Allâh’ı görmediğini ifâde etmiştir. Şûrâ sûresi 51. âyeti bu hâdiseye binâen nâzil olmuştur.¹⁰⁰ Buradan anlaşıldığına göre Hz. Peygamber döneminde yaşayan yahûdilerin Hz. Mûsâ’nın Yüce Allah’ı görebildiğine dâir bir inançları yahut iddiaları bulunmaktadır. Eşkar bu iddiayı

“Mûsâ’nın annesine, “Onu emzir, başına bir şey gelmesinden endişe ettiğinde onu nehre bırak. Korkup kaygılanma. Biz onu sana geri döndüreceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız” diye vahyettik.” (el-Kasas 28/7).

95 وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ ﴿١٠٤﴾ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

“Ey İbrâhim!” diye ona seslendik; ‘Tamam, rüyayı gerçekleştirmiş oldun.’ İşte iyileri biz böyle ödüllendiririz.” (es-Sâffât 37/104-105).

96 وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرُ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرِيكَ وَلَكِنْ نُنْظِرُ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنْ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرِيكَ فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ

“Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr’a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, ‘Rabbim! Bana görün; sana bakayım’ dedi. Rabbi, ‘Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin’ buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: ‘Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.’” (el-A’râf 7/143).

97 Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 646.

98 Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 4/713.

99 Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli’l-Kur’ân*, thk. İsâm b. Abdulmuhsin el-Humeydân (Demmâm: Dâru’l-İslâh, 1412/1992), 375.

100 Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli’l-Kur’ân*, 375.

nefyetmekle beraber Hz. Muhammed'in bütün vahiy türlerine muttali olduğunu söylemekle onun faziletine işaret etmek istemiştir.¹⁰¹

1.4.2 Kur'ân'ın Nüzûlündeki Gâye

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyette sıklıkla Kur'ân'ın nâzil olmasındaki gâyelere temas edilmiştir.

ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ

“İşte kitap; onda asla şüphe yoktur. O, gûnahtan sakınanlar için bir rehberdir.”¹⁰² âyetinde takvâ sahiplerine rehber olma gayesine işaret edilmektedir.

كِتَابٌ نُزِّلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِّنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَىٰ لِّلْمُؤْمِنِينَ

“Bu, kendisiyle insanları uyarmak, inananlara öğüt vermek için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir sıkıntı olmasın.”¹⁰³ âyetinde insanları uyarmak için gönderildiğine ve müminlere bir öğüt olduğuna değinilmiştir.

كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِّيَذَّبَ رُوحَ الْبَاطِلِ وَلِيُذَكِّرَ أَهْلَ الْأَنْبَاءِ

“Bu bir mübarek kitaptır ki onu sana, insanlar âyetleri üzerinde iyice düşünsünler, akıl iz'an sahipleri ondan dersler, öğütler alsınlar diye indirdik.”¹⁰⁴ âyetinde ise aklî varlık olan insanın Kur'ân'ın mesajını iyice düşünüp ondan ders ve ibret almaları için inzâl edildiği vurgulanmıştır. Benzer şekilde âyetlerin sayısı artırılabilir. Konunun uzamaması için mevcut örneklerle yetinerek Muhammed el-Eşkar'ın benzer âyetler üzerinden Kur'ân'ın gönderiliş gâyesine dair açıklamalarını tespit etmeye çalışacağız.

الرَّحْمَٰنُ أَنْزَلَ الْكِتَابَ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ

“Elif-lâm-râ. Bu, rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, güçlü ve övgüye lâyık olan Allah'ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz kitaptır.”¹⁰⁵ âyetinin tefsirinde Eşkar kitaptan maksadın Kur'ân olduğunu ifâde ettikten sonra bu kitabın insanları küfür, cehâlet ve dalâlet karanlıklarından imân, ilim ve hidâyet nuruna Allâh'ın izniyle çıkarması için Hz. Peygamber'e gönderildiğini belirtmiştir. Muhammed el-Eşkar, Kur'ân'ın çıkaracağı yolun Allâh'ın kulları için koymuş olduğu kanunları içeren apaçık yolu olduğunu

¹⁰¹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 646.

¹⁰² el-Bakara 2/2.

¹⁰³ el-A'râf 7/2.

¹⁰⁴ Sâd 38/29.

¹⁰⁵ İbrâhîm 14/1.

söylemektedir.¹⁰⁶ İsrâ sûresinin 82. âyetinde de Kur’ân’ın tenzîlindeki gâyeye değinmiştir.

وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا

“Biz Kur’an’dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için bir şifa, bir rahmettir; zalimlerin ise sadece ziyanını arttırır.”¹⁰⁷ Muhammed el-Eşkar âyette yer alan şifânın Kur’ân’daki faydalı ilimler olduğunu ve kalplerdeki cehâleti, kuşkuyu, şüpheyi ve sapmışlığı gidermek için gönderildiğini söylemektedir. Bu yararlı ilimler kişinin dînî ve dünyevî maslahatını gerçekleştirdiği gibi Kur’ân’ın okunup düşünülmesiyle de büyük bir mükâfât elde edilecektir. Böylece inanan kul Allâh’ın mağfiretine ve rızasına mazhar olacaktır. Diğer yandan Kur’ân, tasdik konumunda bulunanı yalanlayan zalimlerin için ancak bir helâk vesilesidir. Çünkü bu kimseler Kur’ân’ı işittikleri zaman öfkeleri artar, öfkeleri ise onları çirkin işleri işlemeye sevk ederek helâka sürükler.¹⁰⁸ Örneklerden anlaşıldığı üzere Eşkar’a göre Kur’ân, kişinin hem dünyevî hem de uhrevî maslahat ve menfaatlerini sağlamak üzere gönderilmiştir. Kişi, Kur’ân’ın apaçık yolunu tutarak Allâh’ın bağışlamasına ve rızasına ulaşabilecektir.

1.4.3 Arapça Olarak Gönderilmesi

Kur’ân’ın birçok yerinde âyetlerinin arapça olduğu vurgulanmaktadır. Muhammed el-Eşkar söz konusu âyetlerin tefsirinde neden Arapça olarak gönderildiğini gerekçelendirmiştir.

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

“Anlayabilesiniz diye biz onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik.”¹⁰⁹

Eşkar âyetin tefsirinde Kur’ân’ın Arapça olarak indirilmesindeki maksadın Kur’ân’ın muhataplarının kullandığı dil ile alakalı olduğuna işâret ederek Kur’ân’ın mânâlarını öğrenmeleri ve içerisinde bulunan şeyleri anlamaları olduğunu söylemiştir.¹¹⁰ Söz konusu yaklaşım Ra’d sûresi 37. âyetin tefsirinde daha açık ifâde edilmiştir.

وَكَذَٰلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا وَعَرَبِيًّا وَلَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا

وَأَقِي

“Biz Kur’an’ı işte böyle Arapça bir hüküm ve hikmet olarak indirdik. Sana bu ilim geldikten sonra, eğer onların arzularına uyarsan, (bil ki) Allah tarafından

¹⁰⁶ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 329.

¹⁰⁷ el-İsrâ 17/82.

¹⁰⁸ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 375.

¹⁰⁹ Yûsuf 12/2.

¹¹⁰ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 302.

senin ne bir dostun ne de bir koruyucun olur."¹¹¹ Muhammed el-Eşkar bu âyette Allâh'ın *usûl* ve *furû'* hükümlerinin diğer peygamberlere kendi dillerinde gönderilmesi gibi Hz. Muhammed'e de kendi dilinde Arapça olarak açıklandığını ifâde etmektedir. Böylece kendi lisânında ilim gelmiş olduğundan bu ilmin hilâfına inkârcıların isteklerine muvafakat etmesi düşünülemeyeceği gibi bu durumda öne sürülebilecek bir mazeret de kalmayacaktır.¹¹²

1.4.4 Te'vile Yaklaşımı

Muhammed b. Süleymân el-Eşkar'ın Hanbelî mezhebine mensup olduğunu daha önce ifâde etmiştik. Hanbelî mezhebinde Allah'ın isim ve sıfatları ile müteşabih kavramların te'vil edilmesine sıcak bakılmamaktadır. Bu görüş sahipleri sahâbe ve tâbiûnun da benzer yaklaşım sergilediklerini dile getirir de bu ifâde eleştirilmektedir. Nitekim gerek sahâbe gerek tâbiûn içerisinde Kur'ân'da geçen Allah'ın isim ve sıfatlarını te'vil edenler görülmektedir. Örneğin Hz. Ali (ö. 40/661), Abdullâh b. Mes'ud (ö. 32/652-53), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ve Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) bu görüşte oldukları dile getirilmektedir.¹¹³ Bu nedenle bazı araştırmacılar, Selef-i Sâlihîn'in haberî sıfatlar konusunda te'vilden kaçındığına dair genel bir ifade kullanılamayacağını düşünmektedir. Nitekim haberî sıfatların te'vil edilmemesi hususunda örnekler getirilirken Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), İmâm Şâfiî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel gibi isimler zikredildiği hâlde Abdullâh b. Mes'ud, Abdullah b. Abbas, Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) ve İkrime el-Berberî (ö. 105/723) gibi ilimde temâyüz etmiş isimler zikredilmemektedirler.¹¹⁴

Erken dönemde cereyan eden te'vile yaklaşım konusundaki ihtilafın giderilmesine yönelik müteahhir ulemâ te'vilin bazı nasslarda olabileceğini dile getirmişlerdir. Bunu da te'vile kâbil olan nasslar ve te'vile kâbil olmayan nasslar şeklinde ikiye ayırmışlardır. Te'vile kâbil olmayan nasslar, sarîh lafızlardır ve bu tür lafızlarda yoruma gidilmez. Diğer yandan te'vilin fer'î meselelerde cereyân ettiği ihtilaf yoktur. İhtilaf edilen nokta "akâid, usûlu'd-dîn ve Yaratıcı'nın sıfatları'nda te'vil yapılıp yapılamayacağı" konusundadır. Bu kısımdaki te'vil

¹¹¹ er-Ra'd 13/37.

¹¹² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 327-328.

¹¹³ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hağ min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Ahmed 'Azv 'Înâye (Dimâşk: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1419/1999), 2/32-33; Hasan Karakaya, *İslam Akaidi* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2014), 301.

¹¹⁴ Mustafa Öztürk, "Selefilik ve Te'vil Üzerine", *Marife* 9/3 (2009), 92.

hakkında Muhammed b. Ali eş-Şevkânî üç görüş bulunduğunu nakletmektedir. Birinci grup; hiçbir şekilde te'vile başvurmayan müşebbihe grubudur. İkinci grup; te'vili kabul ettiği hâlde inançlarını teşbihten tenzih etmek için yorum yapmayan gruptur. Üçüncü grup ise te'vile başvuran gruptur.¹¹⁵ Bu tasnife göre Şevkânî'nin te'vil kavramını *icmâlî* ve *tafsîlî* olarak iki kısımda anladığını ifâde edebiliriz. Şevkânî'nin de benimsediği söz konusu ikinci görüş sahipleri haberî sıfatlarda itikadlarını teşbîh ve tecsîm'den tenzih ederek icmâlî bir te'vil yaparken bu sıfatların üzerinde yorum yapmaktan sakınarak tafsîlî te'vilden uzak durmuşlardır. Bir diğer deyişle haberî sıfatların anlaşılmasında “*teşbihe düşmeden ispat etmek, inkâr etmeden tenzih etmek* / تثنيه بلا تعطيل، إثبات بلا تمثيل” anlayışı üzerinde durmuştur.¹¹⁶

Müellifimiz Eşkar, eserinde te'vile karşı tutum takınıyor gibi görünse de zaman zaman te'vile başvurduğu durumlarla da karşılaşmaktayız. Örneğin A'râf sûresi 54. âyet ve Tâhâ sûresi 5. âyette “*istivâ/الإستواء*” kelimesini te'vil etmeme yönünde bir tutum çizerken Hadîd Sûresi 4. âyette te'vile başvurmaktadır.

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ ۗ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ ۗ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

“Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, halk da emir de (yaratma ve yönetme) yalnız O'na aittir. Âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir.”¹¹⁷ âyetinin tefsirinde müellif, te'vil konusunda simgesel değer taşıyan “*istivâ/الإستواء*” kelimesinin sözlük anlamlarını vererek istivânın oluş şeklini en iyi Allah'ın bileceğini ve istivânın Allah'ın yüceliğine layık bir şekilde gerçekleştiğini dile getirmiştir. Seleften te'vile karşı rivâyetler naklederek te'vil hakkındaki karşı tutumunu ifâde etmektedir.¹¹⁸ Tâhâ sûresinde de benzer yaklaşımı sergilemiştir.

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَىٰ

¹¹⁵ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/32-33.

¹¹⁶ A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2022), 138.

¹¹⁷ el-A'râf 7/54.

¹¹⁸ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 200.

“*Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.*”¹¹⁹ âyetinin tefsirinde Eşkar, te’vil konusunda İmam Mâlik’in görüşünü refere ederek te’vile karşı tutum çizerken¹²⁰ Hadid sûresi 4. âyette geçen

... وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا نَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

“...*Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir.*”¹²¹ ifadesinde kudreti, hüküm yetkisi ve ilmiyle şeklinde te’vil etmek durumunda kalmaktadır. Devamında yer alan “*Basîr*” kelimesinde ise görme fiilinin bir neticesi olan “*amellerin bilinmesi*” şeklinde mecâzî anlam yükleyerek te’vil etmektedir.¹²²

Mevcut âyetleri Şevkânî’nin *Fethu’l-Kadîr* isimli tefsirinde incelediğimizde te’vil konusunda şöyle bir tutum takındığını görmekteyiz. A’raf sûresi 54. âyette Şevkânî, âlimlerin istivâ konusunda on dört farklı görüş serdettiklerini en doğru olanın ise selefin görüşü olduğunu aktarmıştır. Bu görüşe göre istivâ, keyfiyeti olmadan, Allah’ın (c.c) şanına layık ve kendisi için câiz olmayan şeylerden münezzeh bir şekilde gerçekleşmiştir. Bununla beraber Şevkânî de istivâ kelimesinin sözlük anlamlarını aktararak kelimeyi açıklamaktadır.¹²³

Hadîd sûresi 4. âyette ise Şevkânî “...وهو معكم أينما كنتم...”¹²⁴ ibâresinin tefsirinde “*kudreti, hüküm yetkisi ve ilmiyle*” açıklayarak te’vile başvurmuştur. Muhammed eş-Şevkânî bir adım daha giderek ibârenin Allâh’ın kullarından sâdir olan şeyleri kuşatmasını anlatan bir temsil olduğunu ifade etmektedir.¹²⁵

Muhammed el-Eşkar’ın Şevkânî’den farklı yorumladığı yerler de vardır.

وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا

“*Rabbin (emri) gelip melekler de saf saf dizildiğinde*”¹²⁶ âyetinin tefsirinde Muhammed el-Eşkar, Şevkânî’nin te’vilini görmezden gelmektedir. “وَجَاءَ أَمْرُهُ وَقَضَاؤُهُ” ifâdesini Şevkânî “Rabbinin emri ve hükmü geldi/وقضاءه” şeklinde te’vil ederken Eşkar لفصل القضاء بين عباده şeklinde “*mecî’/مجيء*” sıfatına değinmeden açıklamıştır. Bu açıdan Şevkânî’ye göre Allâh’ın emri ve hükmü gelirken Eşkar’a göre Allâh’ın “*mecî’/مجيء*” sıfatı kulları arasında hükmetmek için oluşmaktadır. *Fethu’l-Kadîr*’de “*mecî’/مجيء*” sıfatının fâili Allâh’ın emri ve

¹¹⁹ Tâhâ 20/5.

¹²⁰ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 406.

¹²¹ el-Hadîd 57/4.

¹²² Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 718-719.

¹²³ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 2/297-300.

¹²⁴ el-Hadîd 57/4.

¹²⁵ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 5/219-221.

¹²⁶ el-Fecr 89/22.

hükmü iken *Zübdetü't-Tefsîr*'de bu sıfat Allâh'a izafe edilmiştir. Bu açıdan baktığımızda Eşkar'ın, *Fethu'l-Kadîr*'in muhtasarı olarak yazmış olduğu *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eserinde Şevkânî'nin bütün görüşlerini nakletmediğini ve her konuda aynı düşünmediğini söyleyebiliriz.¹²⁷

1.4.5 Besmele ve Âyet Sayısı Hakkındaki Görüşleri

Muhammed el-Eşkar, Besmele'nin müstakil bir âyet olup olmadığına dair ihtilaflara değinerek farklı görüşleri sıralamıştır. Bu görüşler şunlardır: “Besmele her sûrenin başında yazılmış olan müstakil bir âyettir”, “Besmele her bir sûrenin başında bulunan âyetin parçasıdır”, “Besmele sadece Fâtiha sûresi'nin başında bulunan âyetin parçasıdır”, “sûre başlarında bulunan besmeleler âyet değil, sûrelerin arasını ayırmak için yazılmış fasılalardır.” Besmele'nin sûre başlarında âyet olup olmadığı tartışılrsa da Neml sûresi 30. âyetinin bir parçası olduğu konusunda ittifak edildiğini ifâde etmektedir.¹²⁸ Müfessirimiz sûre başlarında âyetlerin sayıları hakkında bilgi vermemektedir. Ancak tefsirinin, Medîne mushafının kenarına yazılmış olması ve söz konusu mushafta sûrelerin âyet sayılarının yer alıyor olması, Eşkar'ın da tefsirinde buna itiraz etmemesi, müellifin düşüncesi hakkında fikir vermektedir. Basılan mushaftaki âyet sayısı toplam 6.236 âyettir.¹²⁹

¹²⁷ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 5/585-590; Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 807.

¹²⁸ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 1.

¹²⁹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEFSİR İLMİ AÇISINDAN ZÜBDETÜ'T-TEFSİR

Bu bölümde tefsir ilimleri kapsamında düşündüğümüz *ulûmu'l-Kur'ân*/Kur'ân ilimleri ile *rivâyet metodu* ve *dirâyet metodu* gibi tefsir yöntemleri hakkında temel bilgiler verildikten sonra *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eser bu ilimler zâviyesinden incelenecektir.

2.1 Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Zübdetü't-Tefsîr

Kur'ân ilimleri denilince akla tefsir ilminin asıllarını/*usûl*ünü oluşturan ilimler akla gelmektedir. Bu ilimler müfessir açısından bir yöntem/metodoloji teşkil etmese de müstağni kalamayacağı esasları içermektedir. Bu bölümde bazı Kur'ân ilimleri hakkında temel bilgiler verdikten sonra *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eseri Kur'ân ilimleri açısından incelemeyi amaçlamaktayız.

2.1.1 Esbâbü'n-Nüzûl

Kelime anlamı “*iniş sebepleri*” olan bu kavram, Hz. Peygamber döneminde Kur'ân âyetlerinin nâzil olmasına sebep olan olay, soru veya durumu ifade etmektedir. Bununla birlikte Kur'ân'ın tamamı belirli bir sebebe binâen nâzil olmamıştır. Nüzûl sebeplerinin en önemli fonksiyonu âyetlerin maksadına uygun şekilde anlaşılabilmesine katkı sağlamasıdır.¹³⁰ Celâleddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) Ca'berî'den (ö. 732/1332) aktardığına göre Kur'ân'ın nüzûlü iki kısma ayrılmaktadır. İlki herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın kendiliğinden nâzil olan diğeri ise bir soru veya olay üzerine nâzil olanlardır.¹³¹ İslâm âlimleri yaklaşık 500 âyetin sebep-i nüzûlü olduğunu ortaya koymuşlardır.¹³²

Muhammed el-Eşkar, âyetlerin tefsirinde sebep-i nüzûl bilgisinden oldukça yararlanmıştır. Rivâyetleri aktarırken “أخرج في سبب نزول هذه الآية” gibi ifâdeler kullanarak âyetin rivâyetle doğrudan irtibatını kurmuştur.

إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِّنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَّكُم بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَّكُم لِّكُلِّ امْرِئٍ مِّنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“O iftirayı atanlar içinizden bir gruptur. Bunun sizin için kötü olduğunu sanmayın, aksine bu hakkınızda hayırlıdır. Onların her biri işlediği günahı

¹³⁰ Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/360.

¹³¹ Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1439/2018), 48.

¹³² Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, 11/360.

yüklenecektir. İçlerinden günahın büyüğünü üstlenen için ise büyük bir azap vardır.”¹³³ Muhammed el-Eşkar âyette geçen iftirânın Buhârî, Müslim ve sünen kitaplarını kaynak göstererek Hz. Âişe’ye (ö. 58/678) karşı yapıldığını belirtmiştir. Hadis kaynaklarında aktarılan uzunca rivâyetin âyetin nüzûl sebebi olduğunu dile getiren Eşkar hâdiseyi özetleyerek anlatmaktadır. Buna göre; (bir sefer esnâsında konaklarken) Hz. Âişe bineğinin hevdecinden ihtiyaç için çıktığında kopan gerdanlığını aramaya koyulmuştu. Ordu kâfilesi ise Hz. Âişe’yi hevdecinde zannederek yola tekrar çıktı. Hz. Âişe döndüğünde ordunun gittiğini görünce bulunduğu mekânda beklemek zorunda kaldı. Bunun üzerinde ordunun arkasından gelen Safvân b. Muattal (ö. 19/640 [?])¹³⁴ Hz. Âişe’yi görüp geldi, bineğini indirerek Hz. Âişe’yi bindirdi. Ehl-i ifk bu durumu görünce (duyunca) ithâm etmeye başladılar. Söylemedik söz bırakmadılar, bu hâdisi üzerine Yüce Allah Hz. Âişe’yi onların sözlerinden tebrie etmiştir.¹³⁵ Örnekten anlaşıldığı üzere Muhammed el-Eşkar nüzûl sebebine yer verirken rivâyetin kaynağına da temas etmiştir. Onun nüzûl sebebi olan rivâyetleri naklederken sıhhati güçlü rivâyetleri aktarmaya özen gösterdiğini söyleyebiliriz.

Müellif, nüzûl sebebi olarak zikredilen bazı sahih olmayan rivâyetlere karşı tutum alarak bunları eleştirerek nakletmiştir. Örneğin;

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكُمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Senden önce hiçbir resul ve nebî göndermedik ki, o bir temennide bulunduğunda şeytan ille de onun arzularına bir şeyler katmaya kalkışmasın. Fakat Allah şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir. Allah hakkıyla bilmekte, hikmetle yönetmektedir.”¹³⁶ âyetinin tefsirinde Eşkar, müfessirlerden bir grubun söz konusu âyetin nüzûl sebebi olarak gösterdiği “Hz. Peygamber’in lisânına şeytanın telkinde bulunduğunu” anlatan garânîk hadisesini aktardıktan sonra bunun hiçbir şekilde gerçek olmadığını söylemektedir. Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066) ile İbn Huzeyme’den (ö. 311/924) rivâyetin herhangi bir nakil yoluyla

¹³³ en-Nûr 24/11.

¹³⁴ Uykusu ağır olduğu için ancak kendiliğinden uyanabilen Safvân b. Muattal’ı Hz. Peygamber ordunun artçısı olarak görevlendirmiştir. Geç uyanabildiği için bu görev kendisine verilen Safvân b. Muattal, kâfilenin arkasında unutulmuş eşyayı toplayıp sahiplerine verirdi. Bk. M. Yaşar Kandemir, “Safvân b. Muattal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/485.

¹³⁵ Eşkar, *Zubdetu’l-Tefsir*, 458.

¹³⁶ el-Hac 22/52.

sâbit olmadığına ve zenâdika'nın bir uydurması olduğuna dair açıklamalarını nakletmiştir. Muhammed el-Eşkar, şeytanın kattığı şeyden maksadın Hz. Peygamber'in kavmine söylemediği şeyleri şeytanın insanların kulaklarına bırakması (fısıldaması) şeklinde izâh etmektedir.¹³⁷ Buradan anlaşıldığı üzere müellifimiz naklettiği sebep-i nüzûle dâir rivâyetlerde dikkatli davranmış ve her rivâyeti kabul etmemiştir.

2.1.2 Mekkî ve Medenî

İslâm âlimleri âyet ve sûreleri Mekkî-Medenî olmak üzere sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırma; vahyin nâzil olduğu mekân, hicret ve muhataplar dikkate alınarak üç ayrı kategoride taksim edilmiştir.¹³⁸ Konuyla ilgili yaklaşımlar arasında en çok tercih edilen görüş; hicretten önce nâzil olan âyet ve sûrelerin Mekkî, hicretten sonra nâzil olanların ise Medenî olduğu yönündeki görüştür.¹³⁹ Mekânı esas alan âlimlere göre hicretten önce veya sonra fark etmeksizin Mekke'de nâzil olan âyet ve sûrelere Mekkî, Medine'de nâzil olanlara ise Medenî şeklinde tasnif edilmiştir. Buna ilâveten muhâtapları esas alan âlimler, Mekkeliler'e hitâp eden âyet ve sûrelere Mekkî, Medineliler'e hitâp edenlere Medenî demişlerdir.¹⁴⁰ Muhâtapların temel alındığı taksimde, Mekkeliler arasında küfür yaygın olduğu için “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” (Ey insanlar!), Medinelilerde ise imân edenlerin sayısının fazlalığından dolayı “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” (Ey imân edenler!) nidâsı kullanılmıştır.¹⁴¹

Muhammed el-Eşkar sûrelerin Mekkî veya Medenî olduğunu çoğu zaman sûrelerin baş kısmında belirtmiştir. Eğer sûrenin Mekkî yahut Medenî olmasında ihtilaf varsa buna değinmiştir. *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eseri Kâhire ve Medîne mushaflarının üzerine yazılması nedeniyle sûrelerin Mekkî ya da Medenî oluşuna dair bilgi hem mushafların hattında hem de tefsir bölümünde yer almaktadır. Mushaflardaki bilginin Eşkar'a ait olmadığını göz önünde bulundurarak müellifin tercihlerini tefsir kısmında sorgulamaya çalışacağız.

Müfessirimiz Fâtiha sûresinin tefsirinde hem Mekkî hem de Medenî olduğuna dair görüşleri nakletmiştir. Her iki görüşü de “قِيلَ” lafzıyla naklederek tercihini belirtmemiştir. Bununla beraber Mekkî oluşunu önce zikretmesi ve

¹³⁷ Eşkar, *Zubdetü't-Tefsîr*, 440-441.

¹³⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 59-60.

¹³⁹ Abdülhamit Birişik, “Sûre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/538.

¹⁴⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 19-20.

¹⁴¹ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 60.

Mushaf'ta Mekkî olarak belirtilmesi Mekkî olma yönünü güçlendirmektedir.¹⁴² Müellif, Fâtihâ sûresinin hem Mekkî hem de Medenî olduğunu söyleyen görüşten hiç bahsetmemiştir.

Bakara sûresinin tefsirinde sûrenin Medenî olduğunu işâret eden müellif, Medîne'de nâzil olan ilk sûre olduğunu nakletmiştir.¹⁴³ Âl-i İmrân sûresinin tefsirinde ise sûrenin ittifakla Medenî olduğunu vurgulayan müellif, sûrenin ilk 83 âyetinin Necrân heyeti hakkında nâzil olduğunu, bu heyetin gelişinin ise hicretin 9. senesinde gerçekleştiğini ifâde etmektedir. Müellif, Mekkî ve Medenî tespitlerinde târih kaynaklarından yararlanmış bulunmaktadır.¹⁴⁴

Muhammed el-Eşkar Mekkî-Medenî tespitinde hadis rivâyetlerinden çıkarımlarda bulunmuştur. Örneğin Mâide sûresinin tefsirinde sûrenin Medenî olduğunu belirttikten sonra Hz. Âişe'den *"O (Mâide Sûresi) içerisinde helâlleri helâl, haramları da haram kıldığını bulabileceğiniz son nâzil olan sûredir"* ifâdesini nakletmiştir. Müellif, Hz. Âişe'nin bu ifâdelesiyle Mâide sûresinde nesh edilmiş hiçbir âyet olmadığını kasdettiği söylemiştir.¹⁴⁵

Müfessirimiz bazı sûrelerde ise Mekkî ya da Medenî oluşlarına temas etmemiştir. A'râf sûresi'ni buna örnek olarak verebiliriz.¹⁴⁶ Bazı sûrelerde Medîne'de vukû bulan savaşları baz almıştır. Sûre eğer bu savaş hakkında veya bu savaştan sonra indiyse Medenî olduğuna hükmetmiştir.¹⁴⁷ Tüm bu örneklerden anlaşılacağı üzere müellifimiz Mekkî ve Medenî ayrımını hicretten öncesi ve sonrası olarak belirlemektedir.

2.1.3 Nâsih ve Mensûh

Nesih; sözlükte izale etmek, ortadan kaldırmak, nakletmek, değiştirmek manalarına gelmektedir. Terim anlamı, şer'î bir hükmün kendinden sonra gelen şer'î bir hükümle kaldırılmasını ifade etmektedir. Yürürlükten kaldırılan hükme mensûh, onu yürürlükten kaldıran hükme ise nâsih denilmiştir.¹⁴⁸

Müfessirlerin nâsih ve mensûhu bilmedikçe, Kur'ân'ı tefsir etmelerinin câiz olmadığı âlimler tarafından ifâde edilmiştir. Nitekim Hz. Ali (r.a) bir kâdıya, "nâsih ve mensûhu bilir misin?" diye sorduğunda kadı; bilmediğini söyler. Bunun

¹⁴² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 1.

¹⁴³ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 3.

¹⁴⁴ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 62.

¹⁴⁵ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 134.

¹⁴⁶ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 192.

¹⁴⁷ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 226.

¹⁴⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 339; Abdurrahman Çetin, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579.

üzerine Hz. Ali (r.a) “Kendini de başkalarını da helâk ettin” şeklinde karşılık verir.¹⁴⁹

Nesih konusu İslâm âlimleri tarafından, *ulûmu’l-Kur’ân* konuları arasında en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Neshin varlığı, manası, faydaları, kısımları, nâsîh-mensûh âyetler ve bununla ilgili pekçok konu âlimler tarafından incelenmiştir. Bu minvalde araştırmamızda müfessirin neshi nasıl tanımladığına, hangi âyetleri nâsîh veya mensûh şeklinde değerlendirdiğine yer verilecektir.

Kur’ân’ı nesh ifâdesi Bakara sûresi 106. âyette geçmektedir.

مَا نُنَسِّخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeyi kâdirdir.”¹⁵⁰ Muhammed el-Eşkar âyetin tefsirinde nesh kelimesini iptâl etmek ve izâle etmek olarak açıklamıştır. Bir şeyin aksine olan her şey onun nesh edicisidir. Örneğin; “Güneş gölgeyi yok etti” anlamında “تسخت الشمس الظل” ve “Yaşlılık gençliği götürdü” anlamında “نسخ الشيب الشباب” cümlelerinde olduğu gibi Arapça’da nesh kelimesi bir şeyi ortadan kaldırmak, gidermek anlamında kullanılmaktadır. Neshin dînî hükümlerde varlığını kabul eden Eşkar, neshi Yüce Allâh’ın helâli harâma, harâmı da helâle dönüştürmesi olarak kabul etmektedir. Benzer şekilde mübâh fiiller sakıncalı, mahzurlu fiiller de mübâh hâle gelebilir. Müellif neshin emir, nehiy ve mübâh gibi hüküm bildiren konularda gerçekleşeceğini kabul etmekle birlikte haberî konularda gerçekleşemeyeceğini belirtmektedir. Ayrıca nesih, âyetin hükmünün başka bir hükme dönüşmesi şeklinde gerçekleşebileceği gibi âyetin hattında da gerçekleşebilmektedir. Muhammed el-Eşkar Kur’ân’a neshin varlığına dâir gerek selef gerekse halef ulemâsı arasında ittifak bulunduğunu bildirmektedir.¹⁵¹ Neshi inkâr edenlerin yahûdiler olduğunu söyleyen Eşkar, Tevrat’ın bazı hükümlerini ortadan kaldırdığı

¹⁴⁹ Süyûtî, *el-İtqân*, 339.

¹⁵⁰ el-Bakara 2/106.

¹⁵¹ Muhammed el-Eşkar neshin varlığı hakkında ihtilaf olmadığını söylese de neshe karşı çıkan müellifler olmuştur. Bunlardan biri de Mu’tezile kelâmcısı ve bir müfessir olan Ebû Müslim el-İsfahânî’dir (ö. 322/934). Eserleri günümüze ulaşmadığı için nesih konusunda sahip olduğu görüşleri kesin olarak bilmemekle beraber Onun nesih hakkındaki görüşlerini müfessirlerin verdiği bilgilerden edinmekteyiz. Müfessirlerin aktardığı bilgilere göre İsfahânî neshin varlığı öne sürülen âyetleri uzlaştırmaya çalışarak bunları *tahsîs* diye isimlendirmiştir. Bz. Lütfullah Cebeci, “İsfahânî, Ebû Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/509.

gerekçesiyle Hz. Muhammed'in nübüvvetini inkâr ettiklerini oysa Tevrat'ın kendisinde dahi neshin var olduğunu ifâde etmektedir.¹⁵²

Yukarıdaki yorumlarından anlaşılacağı üzere Muhammed el-Eşkar neshin önceki ümmetlerin hükümlerinin kaldırılması olarak gördüğü gibi aynı zamanda Kur'ân'da var olan hükümlerin neshedildiğini hatta Kur'ân hattında da nesh olduğunu kabul etmektedir.

2.1.4 Muhkem ve Müteşâbih

Muhkem, sözlükte “sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş” gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamıyla ilgili çeşitli görüşler bulunmakla beraber genel kabule göre başka bir ihtimâl taşımayan, mânâsı açık olan âyet ve hadisleri ifâde eder.¹⁵³ Muhkem-müteşâbih meselesinde ilk olarak Âl-i İmrân sûresi 7. âyeti akla gelmektedir.¹⁵⁴

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ

“Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir.”¹⁵⁵ Bu âyetin dışında, muhkemin masdarı olan ihkâm kelimesinden türemiş fiillerle, kitâbın âyetlerinin muhkem kılınmasından bahseden “الرَّ كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ثُمَّ فَصَّلْتُ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ” “Elif-lâm-râ. Bu, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlam kılınmış, sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır.”¹⁵⁶ âyeti ve Allah’ın, âyetlerini sağlam bir şekilde peygamberin kalbine yerleştirmesinden söz eden “وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي” “Senden önce hiçbir resul ve nebî göndermedik ki, o bir temennide bulunduğunda şeytan ille de onun arzularına bir şeyler katmaya kalkışmasın. Fakat Allah şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir. Allah hakkıyla bilmekte, hikmetle yönetmektedir.”¹⁵⁷ âyeti gündeme gelmektedir.¹⁵⁸

İki unsurun birbirine benzemesini ifâde eden müteşâbih kelimesi terim olarak; birçok manaya delâlet etmesi nedeniyle anlaşılmasında zorluk bulunan

¹⁵² Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsir*, 21.

¹⁵³ Tuncay Başoğlu, “Muhkem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/42.

¹⁵⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 309.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân 3/7.

¹⁵⁶ Hûd 11/1.

¹⁵⁷ el-Hac 22/52.

¹⁵⁸ Başoğlu, “Muhkem”, 31/42.

mücmel, müşterek vb. lafızları ifâde etmektedir.¹⁵⁹ Müteşâbih kavramı hakkında İslâm âlimleri ihtilaf ederek; îman edilmesi gereken âyetler, muhkemin zıddı, mensûh âyetler, birden fazla mânâyâ ihtimâli olan âyetler vb. şeklinde açıklamalarda bulunmuşlardır.¹⁶⁰ Müteşâbih âyete, taşıdığı manalardan birini tayin edebilmek için hârici bir delile ihtiyaç bulunmaktadır.¹⁶¹ Müfessirler, “*اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ*” “*Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi.*”¹⁶² âyetine muhkem-müteşâbih meselesinde sıkça başvurmuşlardır. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz Âl-i İmrân sûresinin 7. âyeti ile Zümer sûresinin 23. Âyeti müteşâbih konusunda ön plana çıkan âyetlerdir.

*“Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir...”*¹⁶³ âyetinin tefsirinde müellifimiz tefsirdeki muhkemi; yalnızca bir anlama ihtimâli olan âyetler olarak tanımlamıştır. Muhkem âyetler ilk başta koyuldukları anlamın dışında herhangi bir anlama dönüştürülemezler. Müellifimiz müteşâbihi ise kendisinde tasrîf, tahrîf ve te’vil bulunan olarak tanımlamıştır. Bu durum âyetteki gizlilikten ve âyetin zâhir olmamasından kaynaklanmaktadır.¹⁶⁴

Müteşâbih âyetlerin nasıl anlaşılması gerektiğine değinen müellif, öncelikle ilimde rusûh sâhibi âlimlerin yaptığı gibi muhkemiyle ve müteşâbihiyle hepsinin Allah katından olduğuna îmân etmek gerektiğini ve müteşâbih nasları muhkem naslar ışığında anlamak gerektiğini savunur. Çünkü müteşâbih naslar hakka ve bâtıla ihtimâli bulunanlardır. Muhkem naslar ise yalnızca hakikate ihtimâli olanlardır. Necrân Hristiyanlarının iddialarını örnek olarak veren Eşkar, onların şöyle dediğini nakleder; “*Yüce Allah Kur’ân’da kendisinden bahsederken biz anlamında ‘نحن، إنا’ kelimelerini kullanmaktadır. Oysa bu kelimeler çoğul ifâde etmektedir.*” diyerek teslîs inancını savunmuşlardır. Muhammed el-Eşkar, Allâh’ın bu isnattan münezzeh olduğunu vurguladıktan sonra bu türden müteşâbih lafızları “*قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ*” / “*De ki: “O, Allah’tır, tektir.*”¹⁶⁵ ve “*إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ*” / “*Allah*

¹⁵⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 310; Sıla İskeçeli, *Rûhu’l-Beyân Tefsirinde Kur’ân İlimleri* (Bursa: Emin Yayınları, 2023), 119-120.

¹⁶⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 310.

¹⁶¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 128.

¹⁶² ez-Zümer 39/23.

¹⁶³ Âl-i İmrân 3/7.

¹⁶⁴ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsir*, 63.

¹⁶⁵ el-İhlâs 112/1.

ancak bir tek ilâhtır.”¹⁶⁶ şeklinde gelen muhkem âyetlere müracaat ederek anlamak gerektiğini belirtmektedir.¹⁶⁷

Muhammed el-Eşkar Zümer sûresi 23. âyette geçen müteşâbih kelimesini ise lügât anlamında aldığını görmekteyiz.

اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي...

“Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi...”¹⁶⁸ Kur’ân Yolu tefsîrinde “...kendi içinde uyumlu...” şeklinde meâli verilen müteşâbih lafzına Eşkar, Kur’ân’ın âyetlerinin güzellikte, hükümlerinde, mânâlarının doğruluğunda, temellerinin sağlamlığında ve belâğatinin doruğunda olması yönüyle birbirine benzemesi anlamını vermiştir.¹⁶⁹ Böylece Eşkar’ın Kur’ân’da geçen müteşâbih kelimelerinin hepsini istilâhî anlamda almadığı ortaya çıkmaktadır.

Muhammed el-Eşkar Hûd sûresi 1. âyetin tefsirinde muhkem kavramına ilâve anlamlar yüklemiştir.

الرَّ كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلْتُ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ

“Elif-lâm-râ. Bu, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlam kılınmış, sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır.”¹⁷⁰ Müfessirimiz bu âyette geçen “أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ” ifâdesi için sağlam kılınmış, kendisinde eksiklik olmadığı gibi kendisini nakzedebilecek bir şey bulunmayan anlamlarını vermiştir. Ayrıca Tevrât ve İncil gibi hükümleri neshedilmiş bir kitap olmadığını vurgulamıştır.¹⁷¹ Bu tefsirden anlaşılabileceği üzere müellifimiz muhkem lafzına “hükümleri nesh olunmayan” şeklinde anlam yüklemektedir. Hac sûresinde yer alan muhkem ifâdesine de benzer anlam yüklediğini görmekteyiz.

...فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ...

“...Fakat Allah şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir...”¹⁷² Muhammed el-Eşkar âyette geçen “Allah nesh eder” ifâdesini “Allah iptal eder, giderir, sâbit tutmaz” şeklinde açıkladıktan sonra “âyetlerini muhkem kılar” ifâdesini de “âyetlerini

¹⁶⁶ en-Nisâ 4/171.

¹⁶⁷ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 63.

¹⁶⁸ ez-Zümer 39/23.

¹⁶⁹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 609.

¹⁷⁰ Hûd 11/1.

¹⁷¹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 283.

¹⁷² el-Hac 22/52.

sâbit tutar” şeklinde açıklamıştır.¹⁷³ Buradan anlaşıldığı üzere muhkem lafzı hükümleri nesh olunmayan, iptal olunmayan ve ortadan kaldırılmayan anlamlarına gelmektedir.

2.1.5 İ‘câzu’l-Kur’ân

Sözlükte “âciz bırakmak” anlamına gelen “i‘câz/إعجاز” kelimesi kavram olarak Kur’ân’ın üslûbundaki fesâhati, nazmının güzelliğini, ihtivâ ettiği gaybî bilgileri, kevnîyyâta dâir açıklamaları, geçmiş milletler hakkında bilgileri, inkârcıların ve münafıkların gizli hâllerinden bilgiler vermesi gibi geniş bir alanı çağrıştırmaktadır.¹⁷⁴ Zikredilen bütün bu hususlarda Kur’ân’ın bir benzerinin getirilememesi Kur’ân’ın i‘câzı olarak anlaşılmaktadır.

Kur’ân’da bazı âyetler Kur’ân’ın i‘câzına işâret etmektedir. Enfâl sûresini örnek olarak verebiliriz:

وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَٰذَا إِنْ هَٰذَا إِلَّا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ

“Kendilerine âyetlerimiz okunduğunda, ‘Duyduk duyduk! İstesek elbette bunun benzerini biz de söyleriz, bu eskilerin masallarından başka bir şey değil’ dediler.”¹⁷⁵ âyetinin tefsirinde müellif, inkârcıların inatla, isyanla ve haktan uzaklaşarak kendilerine okunan Kur’ân’ı işittikten sonra isteseydik bunun benzerini biz de söyledik demelerini ve bu işe kalkıştıkları zaman ise âciz kalıp başaramadıklarını dile getirmiştir.¹⁷⁶ Bu âyette Kur’ân’ın mu‘ciz oluşu açıkça geçmese de müellif âyeti i‘câz ile ilişkilendirerek muâırızların acziyetinden bahsetmiştir.

Muhammed el-Eşkar Kur’ân’ın i‘câz yönünü kabul eden bir yaklaşım sergilemekte ve Kur’ân’ın gaybî haberler içerdiğini kabul etmektedir. Bu açıdan Kur’ân’da “tehaddî âyetleri” olarak bilinen âyetlerde konuya değinmektedir. Örneğin İsrâ sûresinde geçen;

قُلْ لَّيْنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَٰذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ

ظَهِيرًا

“De ki: Yemin ederim, bu Kur’an’ın bir benzerini ortaya koymak için insanlar ve cinler bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar.”¹⁷⁷ âyetinin tefsirinde Eşkar, Kur’ân âyetlerinde belâgatın tamlığı ve nazmının güzelliği ve lafızların açıklığına vurgu yapmıştır. İnsanlar ve cinler bir

¹⁷³ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 441.

¹⁷⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 482-485; İskeçeli, *Rûhu’l-Beyân Tefsirinde Kur’ân İlimleri*, 153-154.

¹⁷⁵ el-Enfâl 8/31.

¹⁷⁶ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 231.

¹⁷⁷ el-İsrâ 17/88.

araya gelseler dahi Kur'an'ın bir benzerini getiremeyeceklerini, çünkü yaratılanların yaratıcının kendilerine gönderdiği şeye muâraza yapmaktan âciz kalacaklarını beyân etmektedir.¹⁷⁸ İsrâ sûresinde Kur'an'ın bir benzerinin getirilemeyeceğine dâir meydan okuma varken Hûd sûresinde bu meydan okuma on âyete indirgenmiştir.

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَادْعُوا مَنْ اسْتَلْطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٣﴾ فَإِلَٰهٌ يَسْتَجِيبُ لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَأَنْ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ

“Yoksa ‘Kur’an’ı kendisi uydurdu’ mu diyorlar? De ki: ‘Eğer doğru söylüyorsanız Allah’tan başka çağırabildiğiniz herkesi yardıma çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin!’ Eğer size cevap veremezlerse, bilin ki Kur’an ancak Allah’ın ilminin eseri olarak indirilmiştir ve O’ndan başka tanrı yoktur; hâlâ teslim olmayacak mısınız?”¹⁷⁹ âyetinin tefsirinde Eşkar, Kur'an'ın belâgat ve nazım güzelliğini ön plana çıkararak mânâların yüceliğine vurgu yapmıştır. Hz. Peygamber’in onların içerisinden gelen bir beşer olduğunu, dolayısıyla Hz. Peygamber’e Kur'an'ı uydurdu iftirâsını yönelttikleri taktirde Kur'an'ın benzeri on sûre getirmelerini istemektedir. Âyette muârazaya girişecek taraflardan getirmeleri istenen on sûrede yukarıda zikrettiği özelliklerin var olmasını gerekli görmektedir. Devamında gelen âyetin tefsirinde ise artık imân etmenin yakînî ilimle ortaya çıktığını belirtmekte, Kur'an'ın, akılların künhüne muttali olamadığı ve insanın gücünün üstünde sâhip olduğu i‘câz üzere Allâh’ın ilmiyle indirildiğinin kabul edilmesi gerektiğini ifâde etmektedir.¹⁸⁰ Muhammed el-Eşkar bu âyetin tefsirinde muârazanın belli şartları olması gerektiğine değinmektedir. Muâraza olarak getirilen iddiaların belâgatında, nazmında ve mânâlarında Kur'an'a denk olma şartını koşmuştur. Böylece Kur'anâ yapılan her nazireyi kabul etmediğini anlamış bulunmaktayız.

Kur'an'da meydan okumanın bir sonraki safhası olarak kabul edilen Bakara sûresi 23 ve 24. âyetleri şöyledir:

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ أَعَدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

“Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah’tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın;

¹⁷⁸ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 376.

¹⁷⁹ Hûd 11/13-14.

¹⁸⁰ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 285-286.

*eğer iddianızda samimi iseniz! Bunu yapamazsanız -ki asla yapamayacaksınız- yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının; o, inkârcılar için hazırlanmıştır.”*¹⁸¹ âyetinin tefsirinde Eşkar, bu hâdisenin, vuku bulmadan önce Kur’ân’ın haber vermiş olduğu gaybî konulardan olduğunu söylemektedir. Çünkü nübüvvet döneminde ve nübüvvetten sonra günümüze kadar inkârcı hiçbir kimseden Kur’ân’a muâraza vâki olmamıştır. Ayrıca müellif Kur’ân’a muâraza yapılabilmesi için şahitlerin olması gerektiğini dile getirmektedir. Nitekim inkârcılardan Kur’ân’daki sûrelere benzeyen küçük de olsa bir sûre getirmeleri istenmekle birlikte bu getirecekleri sûrenin Kur’ân’daki bir sûreye denk olduğuna dâir şahitlik eden insanların da var olması gerekmektedir.¹⁸² Müfessirin bu açıklamalarından da Kur’ân’a karşı yapılan her nazîrenin kabul edilemeyeceği ortaya çıkmaktadır.

İnkârcıların Kur’ân’ın sûresine benzer bir sûreyi getirmeye güç yetiremedikleri ve Kur’ân’a nazîre yapmaya çalışanların acziyeti ortaya çıktığı takdirde artık Allâh’a, kitaplarına ve elçilerine imân ederek, emir ve yasaklarına uyarak cezâdan sakınmak gerekmektedir. Kur’ân’ın mucize olduğunu beyân eden hadîsi de nakleden Eşkar, hadisten yola çıkarak Kur’ân’ın i’câzının kıyâmete kadar süreceğini kabul etmektedir. Ebû Hureyre’nin naklettiği rivâyette Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: “Her peygambere, insanların kendisine inandığı benzer mucizeler verilmiştir. Bana verilen ise Allah’ın bana vahyettiği (Kur’ân’dır). Ben, kıyâmet gününde kendisine en çok tâbi olunan peygamber olmayı ümit ediyorum.”¹⁸³ Hadiste Hz. Peygamber Kur’ân’dan mucize olarak bahsetmekte ve kıyâmete kadar Kur’ân’ın i’caz yönü devam edeceği için tabilerinin çok olacağını ümit etmektedir. Müellifimiz buraya kadar zikrettiğimiz âyet ve hadislerin dışında Yûnus 10/37-38, Kasas 28/49-50, Tûr 52/33-34 âyetlerinde de Kur’ân’ın i’câzına temas etmektedir.¹⁸⁴

2.1.6 Hakikat ve Mecâz

Kur’ân âyetlerinde yer alan sözcükler kimi zaman hakîkî mânâda kimi zaman ise mecâzî mânâda kullanılmıştır. Sözcüklerin hakîkî mânâda kullanılmasında herhangi bir ihtilaf olmamakla birlikte mecâzî mânâda kullanılışında fikir ayrılıkları bulunmaktadır. İslâm âlimlerinin ekserisi Kur’ân’da

¹⁸¹ el-Bakara 2/23-24.

¹⁸² Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 6.

¹⁸³ Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 1; Müslim, “İmân”, 152; Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 6.

¹⁸⁴ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 272, 541, 698, 699.

mecâzın olduğunu kabul etmişlerdir. Şâfiî mezhebinden İbnü'l-Kâs (ö. 335/946), Zâhirîyye mezhebinin kurucusu Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî (ö. 270/883), Mutezile mezhebi fakihlerinden Ebu Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî (ö. 322/934) gibi âlimler Kur'ân'da mecâzın mevcudiyetini kabul etmemişlerdir. Onlar mecâzın yalana benzediğini, Kur'ân'ın ise bu tür şeylerden münezze olduğunu söylemişlerdir.¹⁸⁵

قُلْ إِنْ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ

“De ki: ‘Rabbim kullarından dilediğine rızık bol verir, dilediğine de kısar. Başkaları için ne harcarsanız Allah onun yerine yenisini verir. O rızık verenlerin en hayırlısıdır.’”¹⁸⁶ âyette Yüce Allah “rızık verenlerin en hayırlısı” olarak geçmektedir. Buradan yola çıkarak Allah’tan başka rızık verenlerin de olduğu anlamı çıkarılmasına karşı müellifimiz kulların birbirine rızık vermesinin Allah’ın kolaylaştırması ve takdir etmesiyle mümkün olabileceğini ve kulların rızık vermesinin hakîkî mânâda kullanılamayacağını söylemektedir. Bu âyette müfessirimizin mecâzî kullanımı kabul ettiğini söylememiz mümkündür.¹⁸⁷ Enfâl sûresinde de benzer yaklaşımı sergilemiştir.

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتُ إِذْ رَمَيْتُ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءٌ حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

“Savaşta onları siz öldürmediniz, onları Allah öldürdü; (oku) attığında da sen atmadın, Allah attı; bunu da müminlere kendinden güzel bir lütufta bulunmuş olmak için yaptı. Allah her şeyi işitmekte, her şeyi bilmektedir.”¹⁸⁸ Müellif, Yüce Allâh’ın savaşmasını kullarına zafer için gerekli olan sebepleri kolaylaştırması şeklinde açıklamıştır. Kur’ân Yolu meâlinde “(oku) attığında da sen atmadın, Allah attı” şeklinde çevirilen âyeti ise Hz. Peygamber’in Bedir gününde yerden bir avuç toprak alıp düşmana doğru atması olarak anlamaktadır. Fırlatılan toprak düşmanın her bir ferdine ulaşarak göz ve burunlarına isabet etmiştir. Muhammed el-Eşkar, beşerin mutad vechiyle bunu yapabilmesinin mümkün olmadığını gerekçe göstererek Hz. Peygamber’in attığı toprağı düşmana ulaştırmanın Yüce Allah olduğunu söylemiştir. “وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى” âyetini ise atılan toprağın etkisini büyük

¹⁸⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 177.

¹⁸⁶ Sebe’ 34/39.

¹⁸⁷ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsir*, 568.

¹⁸⁸ el-Enfâl 8/17.

bir etki hâline getirmesi şeklinde anlamıştır.¹⁸⁹ Bu tefsirden anlaşıldığı üzere müfessirimiz mecâzı açıkça zikretmese de mecâzın gerektirdiği yorumları yapmış bulunmaktadır.

2.1.7 Müşkilü'l-Kur'ân

Kur'ân ilimlerinin önemli bir konusu olan *müşkilü'l-Kur'ân* bahsi, âyetler arasında ilk bakışta var olduğu vehmine yol açan *ihtilâf*, *teâruz* ve *tenâkuz* durumunu inceleyen ilmin ismi olmuştur.¹⁹⁰ Kur'ân, “*Asılsız bir şey ona ne önünden ne arkasından yaklaşabilir. O, hikmet sahibi, övgüye lâyık olan Allah katından indirilmiştir.*”¹⁹¹ âyetinin de ifâde ettiği üzere Yüce Allâh'ın *Tenzîl*'i olması gereğince içerisinde *tenâkuz* veya *teâruz* anlamına gelebilecek hiçbir noksan vasıf bulunmaz.¹⁹² Yine “*Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!*”¹⁹³ âyeti de bu duruma işaret etmektedir.¹⁹⁴

Müfessirimiz Eşkar *ışkâl* vehmettiren âyetler hakkında uzun izahlar yapmaya gerek duymamakta, geçmiş müfessirlerin yaptığı açıklamalardan bir tanesini zımnen seçerek *ışkâli* çözmektedir. Âhirette insanların sorguya çekilmesi veya çekilmemesi hakkında ifâdeler içeren âyetleri örnek olarak verebiliriz.

الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ قَوْمَكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“*Kur'an'ı parçalara ayıranlar yok mu; Rabbine andolsun ki yaptıklarından dolayı muhakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz!*”¹⁹⁵ âyetinde birçok eski kavmin yaptığı gibi İlâhî mesajı parçalara ayıranların hesaba çekileceği anlatılmaktadır.

فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ

“*İşte o gün insana da cine de günahı hakkında soru sorulmaz (çünkü her şey apaçık ortadadır).*”¹⁹⁶ âyetinde de günahkâr kulların günahlarından dolayı sorguya çekilmeyeceği anlatılmaktadır. *İşkâl* gibi görünen her iki âyetin arasını telif etmek için Şevkânî birtakım görüşler nakletmektedir. Bunlardan birincisi;

¹⁸⁹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 229.

¹⁹⁰ Adem Yerinde, “*Müşkilü'l-Kur'ân*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/164.

¹⁹¹ Fussilet 41/42.

¹⁹² Adem Ekincioglu, *Şevkânî ve Fethü'l-Kadîr Tefsirindeki Metodu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 186.

¹⁹³ en-Nisâ 4/82.

¹⁹⁴ Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebû'l-Fadl el-Dimyâtî (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 357.

¹⁹⁵ el-Hicr 15/91-93.

¹⁹⁶ er-Rahmân 55/39.

kıyâmet gününün duraklarından birinde sorgu olmayacağı diğerinde ise sorgu olacağı şeklindedir. İkincisi; Hicr sûresinde geçen sorgu *istifhâmî* bir sorgu değildir, bilakis kınamak ve azarlamak amacıyla gerçekleşen bir sorgudur. Nitekim Allah Teâlâ kulların amellerini zaten bilmektedir. Görüşlerden üçüncüsü; sorgunun olmaması kulların diriltildikleri zamanla alakalıdır, hesap durağına gelindiğinde ise sorgu olacaktır.¹⁹⁷ Müfessirimiz Muhammed el-Eşkar ise sorgunun gerçekleşmemesinin kabirlerinden çıktıkları zamanda olacağını söylemektedir. Yukarıda ifâde ettiğimiz gibi Eşkar iki âyet arasındaki işkâli tartışmamakta, ancak tercihlerde bulunarak işkâli zımnen defetmektedir.¹⁹⁸

Kıyâmet günü insanların aralarında bir tanışma ve akrabalık bağının olması hususunda birtakım âyetler gündeme gelmektedir.

فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ

“Sûra üflendiğinde artık ne aralarında akrabalık bağları kalacak ne de birbirlerine soru sorabilecekler!”¹⁹⁹ âyetinde insanların kıyâmet gününde birbirlerine bir şey soramayacakları ve akrabalık bağının olmayacağı ifâde edilmektedir.

وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ

“(Cennettekiler) birbirlerine dönüp sorarlar”²⁰⁰ âyetinde de insanların kıyâmet günü birbirlerine soru sorabileceği görülmektedir. Teâruz gibi görünen bu durum hakkında Eşkar, kıyâmet vaktinde ikinci sûra üflenildiğinde insanlar kalkınca aralarında övünebilecekleri nesep ünvanlarının kalmayacağını söylemektedir. Dolayısıyla Kur’ân Yolu Meâlinde “...ne aralarında akrabalık bağları kalacak...”²⁰¹ şeklinde meâli verilen âyeti ‘aralarında övünebilecekleri bir nesep iddiası kalmayacak’ şeklinde anlamaktadır. Birbirlerine suâl edememelerinin nedenini ise kıyâmet saatinde herbirini meşgul edecek bir hususun olmasıyla açıklamaktadır. Tûr Sûresinde geçen “birbirlerine sorarlar” ifâdesinde ise birbirlerine cennetteki hâllerini sorabileceklerini söylemektedir.²⁰² Böylece her iki âyeti farklı bağlamlarda ele alarak iki âyette çelişki olmadığını ortaya koymuş bulunmaktadır. Müellife göre ilk zikrettiğimiz âyet kıyâmetin

¹⁹⁷ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 5/183.

¹⁹⁸ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 711.

¹⁹⁹ el-Mu'minûn 23/101.

²⁰⁰ et-Tûr 52/25.

²⁰¹ el-Mu'minûn 23/101.

²⁰² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 455, 698.

koptuğu ilk telaş anını ifâde etmekte, ikinci âyet ise hesap ve mîzân görülerek cennetliklerin cennete gitmesinden sonra gerçekleşecek zamânı ifâde etmektedir.

Örneklerden anlaşılacağı üzere nisbî yaklaşımların söz konusu olduğu *müşkilü'l-Kur'ân* bahsi temelde Kur'ân'ın işkâlini değil, zihinlerin işkâlini ifâde etmektedir. Bedreddîn ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) Gazzâlî'ye izâfe ettiği şu söz bu durumu veciz bir şekilde anlatmaktadır: “*İhtilâf, mânâlar arasındaki müşterek lafızlardır. (Kur'ân'da) ihtilâfin nefyedilmesinden maksat, insanların Kur'ân'ı anlama noktasında ettikleri ihtilâf değildir. Aksine Kur'ân'ın zâtında ihtilâfin olabileceği düşüncesini nefyetmektir.*”²⁰³

2.1.8 Garîbu'l-Kur'ân

Arapça “*garâbet*” غرابية kökünden türeyen “*garîb*” غريب kelimesi sözlükte, “yurdundan uzak kalan, kendi cinsi arasında eşi benzeri bulunmayan, kapalı olan” mânâlarına gelmektedir. Terim anlamı ise “*başka dillerden Arapçaya girmiş olması sebebiyle anlamı kapalı olan kelimeler*” şeklinde tanımlanmaktadır. Örneğin; (الرَّقِيم) Rumca kitap anlamına, (الطُّور) Süryânice dağ anlamına, (الْيَمُّ) Kiptî dilinde deniz anlamına gelmektedir. Bu türden kelimeler Kur'ân'daki garîb kelimelerin bir kısmını oluşturmaktadır.²⁰⁴ Kur'ân'da yabancı kelimeler nâdiren de olsa bulunmaktadır. Bununla birlikte Kureyş lehçesinin dışında diğer lehçelerden de birçok kelime yer almaktadır. Bu durum *garîbu'l-Kur'ân* meselesini gündeme getirmektedir.²⁰⁵

Ulûmu'l-Kur'ân'ın önemli bir başlığını teşkil eden *garîbu'l-Kur'ân* konusu hakkında Beyhakî, Ebû Hureyre kanalıyla Hz. Peygamber'den şu hadîs-i şerîfi rivâyet etmektedir: “*Kur'ân'ı iyice anlayınız, garîblerini öğrenmeye çalışınız.*”²⁰⁶ Hadîsin de ifâde ettiği üzere Kur'ân'daki garîb kelimeleri bilmenin tefsir ilmi açısından vazgeçilmez bir unsur olduğunu söylememiz mümkündür.

Kur'ân-ı Kerîm'de yabancı kelimelerin varlığı konusunda İslâm âlimleri arasında ihtilâfin varlığından söz edilmektedir. İmam Şafî (ö. 204/819) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 311/923) gibi âlimlerin Kur'ân'da Arapça'dan başka herhangi bir yabancı kelime bulunmadığını iddia etmelerine mukâbil İbn Hazm (ö. 456/1063), İbn Atiyye (ö. 546/1151) ve Celâleddîn es-Süyûtî (ö.

²⁰³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 357-358.

²⁰⁴ Musin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 141-142.

²⁰⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 151.

²⁰⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 172.

911/1505) gibi âlimler Kur'ân'da yabancı kelimelerin varlığını öne sürmüşlerdir.²⁰⁷

Buraya kadar anlattığımız *garîbu'l-Kur'ân* hakkındaki açıklamalar esâsen sahâbeye kadar uzanmaktadır. Alî b. Ebî Talha (ö. 143/760) tarikiyle İbn Abbas'tan nakledilen rivâyetler *garîbu'l-Kur'ân* konusunun en önemli örneğini ve temelini oluşturmaktadır.²⁰⁸

Kur'ân'da garîb kelimelerin var olmasının nedenleri olarak Nûreddîn İtr birtakım gerekçeler öne sürmektedir. Bu etkenleri kelimenin kullanımının azlığı, kinâye, istiâre veya mecâz olarak kullanılması ve okuyucunun veya dinleyicinin dili az bilmesi olarak sıralayabiliriz.²⁰⁹

Müellifimiz Eşkar Kur'ân'da geçen garîb kelimeler hakkında açıklamalarda bulunmuş, zaman zaman kaynak zikretmiştir.

فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصْعَدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ

“Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğsü çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır.”²¹⁰ âyetinde geçen “الرجس” ve “الخرج” kelimeleri hakkında Eşkar bilgi vermektedir. Ebû İshâk İbrâhîm ez-Zeccâc'tan (ö. 311/923) naklederek “الخرج” kelimesinin “daralmanın zirve noktası/الضيق” anlamına geldiğini söylemektedir. “الرجس” kelimesine ise iki anlam vermektedir. Birinci görüş çürümüş, pis kokan anlamına gelen “النتن” kelimesidir, ikincisi görüş olarak “azâb” anlamında olduğu söylenmiştir.²¹¹ âyetin siyâk ve sibâkı azâb ve cezâ anlamını daha çok çağrıştırmaktadır.

...فَاخَذْنَاهُمُ الصَّاعِقَةَ يَظْلِمُهُمْ...

“...bu haksız davranışları yüzünden onları hemen yıldırım çarpmıştı...”²¹² âyetinde geçen “الصَّاعِقَةُ” kelimesini ‘gökten üzerlerine inen bir ateş’ olarak açıklamaktadır.²¹³

وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ

²⁰⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 153.

²⁰⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 153.

²⁰⁹ Nûreddîn İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1443/2022), 255.

²¹⁰ el-En'âm 6/125.

²¹¹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 183.

²¹² en-Nisâ 4/153.

²¹³ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 129.

“Nice ülkeler var ki onları helâk ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi.”²¹⁴ Muhammed el-Eşkar, âyette geçen “بياتاً” kelimesini ‘gece vakti uykusu’ olarak ve “قاتلون” kelimesini de “kaylûle/القيلوله” anlamında ‘gün ortasındaki uyku’ şeklinde açıklamıştır. Bu kelimenin gün ortasında sıcağın etkisiyle uyumadan dinlenmek şeklinde de anlaşıldığını söylemektedir.²¹⁵ Örneklerden anlaşılacağı üzere müellifimiz Kur’ân’da geçen muhtelif kelimelerin anlamlarını vermekte, bazı yerlerde kaynağını zikretmekte, bazı yerlerde de kelimelere yüklenen diğer anlamları naklederek ihtilaflara değinmektedir.

2.1.9 Fedâilu’l-Kur’ân

Sözlükte; üstünlük, şeref ve meziyet anlamlarına gelen “fazîlet/فضيلة” kelimesinin çoğulu olan “fedâil/فضائل” kelimesinin Kur’ân’a izafesiyle oluşturulan *fedâilu’l-Kur’ân* kavramı; Kur’ân’ın yüceliğini, üstünlüğünü, meziyet ve şerefini ifâde etmek için kullanılmaktadır.²¹⁶

Kur’ân-ı Kerîm’in fazîletlerine dâir bilgiler, İslâmî eserlerde ve özellikle hadîs kaynaklarında müstakil bablar altında zikredilmiştir. Kur’ân’ın fazîleti hakkındaki haberler; Kur’ân’ın tamamının fazîletine ait hadîsler ile sûre veya âyetlerin fazîletlerine dâir hadîsler olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. Bununla birlikte kaynaklarda daha çok, sûrelerin fazîletlerine dâir hadisler yer almaktadır.²¹⁷

Sûrelerin fazîletlerine dâir nakledilen hadîslerin sıhhatleri hakkında tartışmalar bulunmaktadır. Bu alanda nakledilen rivâyetler arasında sahîh hadîsler mevcut olsa da birçok hadîsin uydurulduğu bilinen bir gerçektir. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa’lebî (ö. 427/1035), Alî b. Ahmed el-Vâhidî (ö. 468/1076) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi tefsirciler bu tür rivâyetleri sıklıkla eserlerinde kullanmışlardır. Sonraki süreçte Vâhidî ve Zemâhşerî’nin etkisiyle birçok tefsir eserinde sûrelerin fazîletlerine dâir hadîsler nakledilmiştir. Genellikle sûrelerin giriş kısmında nakledilen bu rivâyetler Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ında sûre sonlarında yer almaktadır. Zemahşerî’ye bu tür rivâyetleri sûrelerin sonlarında zikretmesinin sebebi sorulduğunda dilci yönünü ön plana çıkaran bir cevap vermektedir. Ona göre sûrelerin fazîletlerine dâir hadîsler o sûrelerin sıfatlarını

²¹⁴ el-A‘râf 7/4.

²¹⁵ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 192.

²¹⁶ Demirci, *Tefsîr Usûlü*, 207.

²¹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 201.

temsil etmektedir. Dil kâidesi olarak sıfatlar da mevsûflarını öne almayı gerektirmekte, dolayısıyla bu tür hadislerin sûrelerin sonlarında zikredilmesi gerekmektedir.²¹⁸

Müfessirimiz Muhammed el-Eşkar, tefsirinde bir kısım sûrelerin giriş kısımlarında o sûrenin faziletine dâir hadisler nakletmektedir. Fâtiha sûresinin tefsirinde ‘Fâtiha’nın Kur’ân’ın en büyük sûresi olduğunu’ ve ‘önceki peygamberlere verilmeyip Hz. Peygamber’e verilen iki nurdan biri olduğunu’ ifâde etmektedir.²¹⁹ Fâtiha sûresi Kur’ân’dan ilk nâzil olan sûre olmasa da mushafa kendisiyle başlanıldığı için *Fâtihatü’l-Kitâb* ismini almıştır. Diğer isimleri ise *Ummu’l-Kitâb*, *es-Seb’u’l-Mesânî*, *Sûratu’l-Hamd*, *Sûratu’s-Salât* ve *el-Vâkıyye* şeklindedir.²²⁰

Eşkar, sûrenin faziletine dair Buharî ve Ahmed bin Hanbel’den şu hadîsi nakletmektedir:

“Rasûlullâh (s.a.v.) Ebû Saîd’e ‘Mescidden çıkmadan sana Kur’ân’daki en büyük sûreyi öğreteceğim’ demiştir. Ebû Saîd: Elimden tutup benimle birlikte mescidden dışarı çıkmayı isteyince ‘Yâ Rasûlullâh, Kur’ân’daki en büyük sûreyi sana öğreteceğim demiştin’ dedim. Hz. Peygamber: Evet o, *es-Seb’u’l-Mesânî* ‘اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ’ ve bana verilmiş yüce Kur’ân’dır, dedi.”²²¹

Yine sûrenin faziletine dair Müslim’in Sahîhi’nde ve Nesâî’nin (ö. 303/915) Süneni’nde Abdullâh bin Abbâs’tan naklettikleri hadise göre “iki nurdan” birisi Fâtiha sûresi, diğeri ise Bakara sûresi’dir.²²²

Müellif, Bakara sûresinin okunduğu evden şeytanın nefret edeceğine dâir ve İhlâs sûresinin de Kur’ân’ın üçte biri olduğuna dâir *merfû* rivâyetler aktarmaktadır.²²³

Muhammed el-Eşkar, *muavvizetân* sûrelerinin hakkında cin ve insanların gözlerinden sakınmak için Hz. Peygamber’in bu iki sûreden yararlandığını hadis kaynaklarına izâfe ederek söylemektedir. Benzer şekilde Hz. Âişe’nin anlattığına göre Hz. Peygamber rahatsızlandığı zaman bu iki sûreyi okuyup kendi üzerine

²¹⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 290.

²¹⁹ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 1.

²²⁰ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 1.

²²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, nşr. Dâru İbni Kesîr (Dimeşk-Beyrût: Dâru İbni Kesîr, 1423/2002), “Tefsîr”, 1 (No. 4474); el-Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 1.

²²² Ebu’l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Fâryâbî (Riyâd: Dâru Tayyibe, 1427/2006), “Salâtu’l-Musâfirîn ve Kasruhâ”, 254 (806); el-Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 1.

²²³ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 3, 826.

üflerdi, Hz. Peygamber'in ağrısı şiddetlendiği zaman Hz. Âişe bu iki sûreyi Allah Rasûlüne okur ve eliyle onu mesh ederdi. Sahabeler bu iki sûrenin bereketiyle Yüce Allah'ın şifâ vereceğini umarak muavvizetân sûrelerini okurlardı.²²⁴

Muhammed el-Eşkar'ın yukarıda zikrettiğimiz sûrelerin hâricinde diğer bir kısım sûrelerde de Kur'ân'ın faziletine dâir hadisler nakletmiştir.²²⁵

2.1.10 Hurûf-ı Mukatta'a

Birtakım sûrelerin başında birkaç harfin birleşmesinden oluşan, kesik kesik harfler anlamına gelen *hurûf-ı mukatta'a* âyetleri bulunmaktadır. İlgili âyetlerde yer alan harflerin mânâları hakkında İslâm âlimleri ihtilâf etmişlerdir. Ancak bu harflerin müteşâbihattan olduğuna dâir fikir birliğinden söz edilebilmektedir.²²⁶

Sayıları on dört adet olan; tekli, ikili, üçlü, dörtlü ve beşli şekilde kompozisyon oluşturan bu harfler Kur'ân-ı Kerîm'in yirmi dokuz sûresinde yer almaktadır. İçerisinde *mukatta'a* harfleri barındıran sûrelerden yirmi yedi tanesi Mekkî, ikisi ise Medenîdir.²²⁷

*Hurûf-ı mukatta'a*nın müstakil bir âyet olup olmadığı hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Kûfelilere göre, bu harflerden bir kısmı müstakil bir âyet diğer bir kısmı ise kendinden sonraki âyetin bölümüdür. Zemahşerî bu görüştedir. Basralılara ait olan diğer görüşe göre ise *mukatta'a* harflerinin hiçbirisi müstakil bir âyet değildir.²²⁸

Mukatta'a harflerinin anlamı hususunda birçok görüş bulunmaktadır. Bunlar arasında; Allâh'ın isim ve sıfatlarına delalet etmesi, yemin ifâde etmesi, sûre isimlerini bildirmesi, inanmayanların dikkatini çekmesi şeklindeki görüşler ön plana çıkmaktadır.²²⁹

Müellifimiz Eşkar, *mukatta'a* harfleri hakkında bilgiyi ilk geçtiği yer olan Bakara sûresinin ilk âyetinde vermiştir. *Mukatta'a* harflerinin geçtiği diğer yerlerde ise Bakara sûresine yönlendirmiştir. “Elif Lâm Mîm/الَمْ”²³⁰ âyetinin tefsirinde Kurtûbî'den naklederek sûre başlarında yer alan harflerin Allâh'ın Kur'ân'daki sırrı olduğunu dile getirmiştir. Ancak âlimlerden birçoğu bu konu

²²⁴ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 3, 826-827.

²²⁵ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 3, 97, 793, 824.

²²⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 134.

²²⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 135.

²²⁸ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 171.

²²⁹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 173-176.

²³⁰ el-Bakara 2/1.

hakkında konuşarak içerisinde barındırdığı faydaları araştırmış, bu harfler üzerinden anlamlar çıkarmışlardır. *Mukatta'a* harflerinin anlamları üzerinde farklı görüşler serdederek ihtilâf etmişlerdir. Muhammed el-Eşkar bu görüşlerden birini naklederek harflerin hece harflerine işâret ettiğini belirtmiştir. Allah Teâlâ Kur'ân'la meydan okuduğu zaman bu harfleri Araplara bildirerek, konuştukları dilin harfleri bu harfler iken ve Kur'ân da bu harflerden müteşekkil olduğu hâlde benzerini getiremeyeceklerini ilân etmiş olmaktadır. Böylece Kur'ân'ın benzerini getirmekten âciz olduklarını anlayarak daha açık bir hüccet ortaya konulmuş olmaktadır.²³¹

2.1.11 Yeminler

Yemin anlamındaki kase kelimesinin çoğulu olan aksâm kelimesinin Kur'ân'a izâfe edilmesiyle oluşan “*aksâmu'l-Kur'ân*/ أقسام القرآن ” ifâdesi Kur'ân'da bir şeyi te'kid, te'yid, ta'zim ve önemini vurgulamak için kullanılan kelimeleri içermektedir.²³²

Kur'ân'da birçok yerde yeminler kullanılmıştır. Buradaki yeminlerin mânâsı, söylenen sözün pekiştirilmesi ve tahkik edilmesidir. Kur'ân Arapça olarak nâzil olmuştur. Araplar bir sözü te'kid etmek istediklerinde, âdetleri olduğu üzere yemin etmektedirler.²³³

Allah'ın Kur'ân'da yer verdiği yeminlerin bir diğer maksadı, üzerine yemin edilen varlığın değerini ve ehemmiyetini göstermektir. Yeminlerin kullanılmasındaki başka bir sebep ise yeminlerle muhatapların dikkatinin çekilmesidir.²³⁴

Kur'ân'da Allah'ın, yedi yerde kendi zâtına²³⁵ ve birçok yerde ise Kur'ân, melekler, peygamberler, güneş, ay vb. diğer varlıklara yemin etmesi şeklinde iki türlü yemin ifadesine rastlanmaktadır.²³⁶ Kur'ân'ın hak olmasına, peygamberlerin hak olmasına, *va'd-va'id* ve tevhide dâir konularda da yemin ifâdeleri kullanılmıştır.²³⁷

²³¹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 3.

²³² Celal Kırca, “Aksâmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/290.

²³³ Süyûtî, *el-İtkân*, 505.

²³⁴ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 151.

²³⁵ Bk. en-Nisâ 4/65; Yûnus 10/53; el-Hicr 15/92; Meryem 19/68; ez-Zâriyât 51/23; et-Tegâbun 64/7; el-Meâric 70/40.

²³⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 505-506.

²³⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 170.

Mâide sûresi 89. âyette iki çeşit yeminden bahsedilmektedir. İlki, bir kimsenin zanna kapılarak gerçeğin aksine yapmış olduğu yemindir. Bu yemine “*yemin-i lağv*” denilmiştir. İkincisi ise geleceğe dâir bir şeyi yapmak ya da terk etmek için yapılan yemindir. Bu yemine ise “*yemin-i mün‘akide*” denilmiştir.²³⁸

Bu tür yeminler insanların günlük hayatta karşılaştıkları yeminlerle ilgilidir. Kur’ân’da söz konusu edilen yeminler çoğunlukla Allâh’a aittir. Bazı âyetlerdeki yeminler ise Hz. Peygamber’e verilen yemin emirlerinden oluşmaktadır.²³⁹

Müfessirimiz Eşkar, Kur’ân’da geçen yeminler hakkında açıklamalar yapmıştır. Muhtasar bir tefsir olması nedeniyle yemin biçimleri hakkında uzun tahlillerde bulunmamış, dilsel bilgilere değinmeye ihtiyaç duymamıştır. Âyetlerde geçen yemin ifâdelerini vurgulayarak hitâbın kime olduğunu ve neyin üzerine yemin edildiğinden bahsetmiştir. Örneğin Yâsîn sûresinde geçen “*Hikmet dolu Kur’an’a andolsun ki/وَالْقُرْآنُ الْحَكِيمُ*”²⁴⁰ âyetinin tefsirinde Yüce Allah’ın Hz. Muhammed (s.a.v.) için içerisinde nice hikmetler barındıran Kur’ân üzerine yemin ettiğini söylemektedir. Buradaki amacın Hz. Muhammed’in Allah Teâlâ katındaki risâletine vurgu yapmak ve peygamberliği hususunda insanlardaki şüpheyi kaldırmak olduğunu belirtmektedir.²⁴¹ İlk bakışta Eşkar’ın açıklamalarından yemin ile şüphelerin defedilmesini anlamlandırmak zor gözüktü de tefsirleri incelediğimizde Arapların yemine yükledikleri anlamın son derece güçlü olduğunu görüyoruz. Araplar yalan üzere yemin etmenin dünyayı harab edecek kadar büyük bir kötülük olduğuna inanmaktaydılar.²⁴² Şevkânî ise buradaki yemin hakkında Nakkaş’tan (ö. 351/962)²⁴³ naklederek Yüce Allah’ın hiçbir peygamberin risâleti için kasemde bulunmadığını, buna yalnız Hz. Peygamber’in mazhar olduğunu aktarmaktadır. Kur’ân ile Hz. Peygamber için yemin edilmesinden maksadın ise Allah Rasûlü’nün değerini yüceltmek için olduğunu

²³⁸ el-Mâide 5/89.

²³⁹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 148-149.

²⁴⁰ Yâsîn 36/2.

²⁴¹ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsir*, 579.

²⁴² Hayreddin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 4/476.

²⁴³ Esas ismi Muhammed b. Hasan’dır. Mesleği binâ tezyini olduğu için Nakkâş lakabıyla anılmıştır. Tefsir, kıraat ve hadîs alimidir. Yaşamı süresince birçok eser bıraksa da günümüze ulaşan tek eseri *Şifâ’u’s-Sudûr* isimli tefsiridir. Bk. Abdulhamit Birişik, “Nakkâş, Muhammed b. Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/328-329.

söylemektedir.²⁴⁴ Buradan anlaşıldığı üzere Eşkar, yemin ile *te'kîdi* ve şüphelerin ortadan kaldırılmasını ifâde ederken, Şevkânî *ta'zîm* ve *temcîd* amacıyla söylendiğini aktarmaktadır.

وَالصَّافَّاتِ صَفًّا (۱) فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا (۲) فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا (۳) إِنَّ إِلَهُكُمْ لَوَاحِدٌ (۴) رَبُّ السَّمَوَاتِ
وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَشَارِقِ (۵)

“Sıra sıra dizilmiş olanlara, (yanlışları) engellemeye çalışanlara ve anmak için okuyanlara andolsun ki kuşkusuz tanrınız bir tekdir. O, göklerin, yerin, bunlar arasındakilerin rabbi ve doğuların rabbidir.”²⁴⁵ âyetlerinde geçen kasemlerin meleklerle yapıldığına değinen Eşkar, meleklerin semâda saf tutmalarını, insanların dünyada namazda saf tutmalarına benzetmektedir. Şevkânî’den aldığı bu görüş aynı zamanda sahâbeden Abdullâh b. Mes’ûd ve Abdullâh b. Abbâs’ın; tâbiûndan ise İkrime, Sa’îd b. Cübeyr, Mücâhid ve Katâde’nin görüşüdür.²⁴⁶ Ayrıca Eşkar, meleklerin bulutları sevk ettiğini ve Kur’ân tilâvet etmek sûretiyle zikirde bulunduklarını söylemektedir.²⁴⁷ Buradaki asıl maksat kâinatın işleyişine ve bu işleyişte önemli bir fonksiyon gören meleklerle vurgu yapmaktır. Nitekim akabinde yer alan âyetler Allâh’ın kâinatın tek ilâhı olduğuna kasemde bulunarak gelmektedir. Buna işâret eden müellifimiz benzersiz şekilde yaratılmış olan bu kâinatın varlığının bir yaratıcının ve onun kudretinin varlığına delâlet ettiğini söylemekte, Allâh’ın bütün kâinatın rabbi olması onun yaratıcısı ve mâliki olduğu anlamına geldiğini ifâde etmektedir.²⁴⁸ Bu açıklamalardan Eşkar’ın âyet grubunda yer alan kasem ifâdelerine dikkatleri celbetme anlamı yüklediğini söyleyebiliriz.

2.2 Rivâyet Yöntemi Açısından Zübdetü’t-Tefsîr

Rivâyet yöntemi, Kur’ân âyetlerinin âyetlerle; Hz. Peygamber’den, sahâbeden, tâbiûndan aktarılan rivayetlerle ve Arap dili ve edebiyatıyla açıklanmasıdır. Bu yöntem her ne kadar rivâyetlere dayalı olsa da dirâyetten tamamen uzak değildir.²⁴⁹ Nitekim âyetlerin tefsirini yaparken rivâyetler arasında bir tercihte bulunmak da dirâyettir.

Tefsirde rivayet yöntemini en doğru yöntem olarak kabul edenlere göre bu yöntemin dışında bir yöntem kullanmak doğru değildir. Ancak Müslüman

²⁴⁴ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 4/474.

²⁴⁵ es-Sâffât 37/1-5.

²⁴⁶ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 4/509.

²⁴⁷ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 587.

²⁴⁸ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 587.

²⁴⁹ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 242.

olanların sayısının zamanla artması, yeni problemlerin ortaya çıkması, şartların değişmesi gibi etmenlerin nakle dayalı tefsir yöntemini yetersiz kıldığı aşikârdır.²⁵⁰

Müellifimiz Eşkar, tefsirinde rivâyetlere sıklıkla başvurmaktadır. Rivâyet yönteminin zaaf noktalarında biri olarak kabul edilen zayıf ve uydurma rivâyetlere karşı oldukça mesafeli durmaktadır.

Bu bölümde Eşkar'ın tefsirindeki rivâyet yöntemini dört başlık hâlinde inceleyerek tespit etmeye çalışacağız.

2.2.1 Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsîri

Tefsir ilminde bir müfessirin Kur'ân'ı tefsir ederken belli ilkeleri gözetmesi gerekmektedir. Bunlardan biri de bilgi kaynaklarını doğru bir sırayla kullanmasıdır. Epistemik hiyerarşide daha güçlü konumda bulunan bir delil varken o delile nispeten daha zayıf başka bir delil ile istidlâl edilmesi usûl açısından hata teşkil etmektedir. Nitekim İslâmî ilimlerde muhtemel hataların gerçekleşmemesi için usûl eserleri kaleme alınmıştır. Tefsîr ilminde bu boşluğu tefsir mukaddimleri ve *ulûmu'l-Kur'ân* türü eserler doldurmaktadır. Bu eserlerden biri de Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân*'ı ve Celâleddin es-Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı gibi temel eserlere kaynaklık yapan Müfessir Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ķānûnu't-Te'vîl* isimli eseridir. Eserde birçok konunun yanısıra Kur'ân'ın tefsîr edilmesine dâir ilkeler yer almaktadır. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî Kur'ân'ın öncelikli kaynak olduğunu kabul etmektedir. Bazı araştırmacılar İbnü'l-Arabî'nin Kur'ân tefsirinde “Kur'ân'dan bir nas varsa sünnete başvurulmasına gerek olmadığı” görüşüne sahip olduğunu dile getirmektedir.²⁵¹

Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirinin, kavram olarak ortaya çıkış tarihi tartışmalı olsa da uygulamaları Hz. Peygamber ve sahâbe dönemine kadar uzanmaktadır.²⁵²

Müfessirimiz Eşkar eserinde Kur'ân ile tefsir yöntemini uygulamıştır.

فَنَادَتْهُ الْمَلَكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمَحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ

²⁵⁰ Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/281-290.

²⁵¹ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ķānûnu't-Te'vîl*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Cidde-Beyrût: Dâru'l-Kıbleti li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye – Muessesetu Ulûmi'l-Kur'ân, 1406/1987), 578; Fatma Yıldız, “İbn Teymiyye'den Önce Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsirini Bir Metot Olarak Öneren Âlim: Ebû Bekir İbnü'l-Arabî”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 869-870.

²⁵² Yağmur, *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, 229.

“O mâbedde durmuş namaz kılariken melekler ona şöyle seslendiler: “Allah’ın bir kelimesini (Hz. Îsâ’yı) tasdik edici, efendi, iffetli ve sâlih kullardan bir peygamber olarak Yahyâ’yı Allah sana müjdeliyor.”²⁵³ âyetinde geçen “بِكَلِمَةٍ” ibâresini tefsir ederken Yâsin sûresi 82. âyette geçen “كُنْ”²⁵⁴ lafzıyla açıklamaktadır. Müellife göre “Allâh’tan bir kelime” ifâdesinden kastedilen Hz. Îsâ’dır. Kelimetullâh şeklinde isimlendirilmesinin sebebi ise Allâh’ın kün sıfatıyla mahlukatını yaratmasından kaynaklanmaktadır.²⁵⁵

قَالَ رَبِّ السِّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ وَإِلَّا تَصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُنَّ أَصْبُ إِلَيْهِنَّ وَأَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ

“Yûsuf, ‘Rabbim! Zindan bana bunların benden istediklerinden daha iyidir. Eğer onların bana kurdukları tuzağı boşa çıkarmazsan, korkarım ki, onlara meyleder ve cahillerden olurum!’ dedi.”²⁵⁶ Muhammed el-Eşkar âyette geçen “مِمَّا يَدْعُونَنِي إِلَيْهِ” ibâresini yine aynı sûrede geçen “Kral (kadınlara), “Yûsuf’u elde etmek istediğinizde beklentiniz ne oldu?” diye sordu.../... رَاوَدْتُنَّ يُوسُفَ”²⁵⁷ âyetiyle tefsir ederek “kadınların Hz. Yûsuf’u çağırdıkları şeyin onun nefsinden murâd almak olduğu” şeklinde delillendirmektedir.²⁵⁸

قَالَ لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إِلَّا نَبَّأْتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا ذَلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ

“Yûsuf şöyle cevap verdi: Size erzak olarak verilecek yemek gelmeden önce, onun yorumunu mutlaka size haber vereceğim. Bu, rabbimin bana öğrettiklerindendir. Şüphesiz ben, Allah’a inanmayan, âhireti de inkâr eden bir kavmin (Mısırlıların) dininden uzak durdum.”²⁵⁹ âyette Hz. Yûsuf ve hapiste beraber kaldığı iki mahkûmdan bahsedilmektedir. Yûsuf (a.s.) iki mahkûma gelecek yemeklerin gelmeden önce durumunu haber verebileceğini söylemektedir. Müellifimiz Eşkar bu âyeti Hz. Îsâ’nın İsrâîloğulları’na söylediği “...evlerinizde ne yiyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm.../... وَأَنْتُمْ كَمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ”²⁶⁰ âyetine benzetmektedir. Her iki âyette vurgulanan husus peygamberlerin Allâh’tan vahiy aldığını beyân etmektir. Muhammed el-Eşkar Hz. Yûsuf’un Allâh’tan vahiy ve ilhâm alarak onlara bu bilgileri verdiğini, buradaki amacın iki mahkûmun

²⁵³ Âl-i İmrân 3/39.

²⁵⁴ Yâsin 36/82.

²⁵⁵ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsir*, 69.

²⁵⁶ Yûsuf 12/33.

²⁵⁷ Yûsuf 12/51.

²⁵⁸ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsir*, 307.

²⁵⁹ Yûsuf 12/37.

²⁶⁰ Âli-i İmrân 3/49.

Yûsuf'a (a.s.) itaat etmesi ve böylece Hz. Yûsuf'un onları Allah'a îmân etmeye çağırıp, küfürden çıkarması olduğunu söylemektedir.²⁶¹ Zikrettiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere Muhammed el-Eşkar âyetleri tefsir ederken Kur'ân'ın diğer âyetlerine müracaat etmiştir.

2.2.2 Kur'ân'ın Sünnet ile Tefsîri

Sünnet sözlükte “takip edilen yol, yöntem, örf ve gelenek”²⁶² anlamlarına gelmektedir. Dinî terminolojide *sünnet* kavramı fıkıh, fıkıh usûlü, hadis ve kelâm alanlarına göre birtakım değişiklikler göstermekle birlikte bu tanımların ortak noktaları Hz. Peygamber ile irtibatlı olmasıdır. Fıkıh usûlünde Rasûlullâh'ın *söz, fiil ve takrîrleri*²⁶³ şeklinde ifâde edilen *sünnet* kavramı hadîs ilminde “*Allah Rasûlü'ne (s.a.v.), sahâbeye ve tâbiîne izâfe edilen söz, fiil, takrîr ile fitrî ve ahlâkî sıfatlar* / ما أضيف إلى رسول الله ص من قول أو فعل أو تقرير أو صفة خلقية أو خلقية أو أضيف إلى الصحابي أو التابعي²⁶⁴ olarak tanımlanmaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere sünnet kavramı hadîs ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Bizim bu başlık altında ele almak istediğimiz sünnet çeşidi yalnızca Hz. Peygamber'e isnâd edilen sünnettir. Dolayısıyla sahâbeye ve tâbiîne izâfe edilen görüşleri buna dâhil etmeyeceğiz. Bu sünnet türü kavramsal açıdan *merfû' hadîs* olarak geçmekte ve “*Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) izâfe edilen söz, fiil, takrîr ve sıfatlar* / ما أضيف إلى رسول الله ص من قول أو فعل أو تقرير أو صفة²⁶⁵ şeklinde tanımlanmaktadır.”²⁶⁶

Müellifimiz Eşkar, tefsîrinin birçok yerinde âyetleri açıklarken sünnete başvurmuştur.

وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ

“İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adanmıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir.”²⁶⁷ âyetinin tefsirinde Eşkar, Hz. Peygamber'in ashâbından olan Suheyb b. Sinân'ın (ö. 38/659) anlattığı bir hâdiseyi aktarmaktadır. Buna göre Suheyb Mekke'den Medîne'ye Hz. Peygamber'in yanına hicret edeceği sırada Kureyşli müşrikler Suheyb'e Mekke'ye geldiğinde yanında hiç malı olmadığını, tüm servetini burada

²⁶¹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 308.

²⁶² Murteza Bedir, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/150.

²⁶³ Bedir, “Sünnet”, 38/150.

²⁶⁴ Mustafa Saîd el-Hin – Bedî es-Seyyid el-Lahhâm, *el-Îdâh fî 'Ulûmi'l-Hadîs ve'l-İstılâh* (Dimeşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1441/2020), 27.

²⁶⁵ Hin – Lahhâm, *el-Îdâh*, 27.

²⁶⁶ Hin – Lahhâm, *el-Îdâh*, 27.

²⁶⁷ el-Bakara 2/207.

kazandığını dolayısıyla Mekke'den çıkmasına izin vermeyeceklerini söylediler. Bunun üzerine Suheyb, onlara malını verdiği taktirde kendisini bırakmalarını teklif etti, müşrikler de bunu kabul ettiler ve Suheyb'i bıraktılar.²⁶⁸ Bu durum Hz. Peygamber'e ulaşınca şöyle demiştir: “Suheyb kârlı bir alışveriş yapmıştır, Suheyb kârlı bir alışveriş yapmıştır/ ربح البيع صهيب، ربح البيع صهيب”²⁶⁹

وَأَيُّ سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَأَيُّ أَعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ...

“...Ben onun adını Meryem koydum, işte ben onu ve soyunu kovulmuş şeytana karşı senin korumana bırakıyorum.”²⁷⁰ Muhammed el-Eşkar âyetin tefsirinde Hz. Peygamber'den “Doğan hiçbir çocuk yoktur ki şeytan doğduğunda ona dokunmuş olmasın. Ancak Meryem ve oğlu İsa bundan müstesnâdır. / ما من مولود يولد إلا مسه الشيطان حين يولد إلا مريم وابنها”²⁷¹ hadisini nakletmiştir. Hadisin açıklamasına dâir bilgi vermeyen müellifin insanların geneline yazmış olduğu tefsirinde böyle bir meselede açıklamaya gitmemiş olmasının temelinde selefi paradigmasının yattığını söyleyebiliriz. Örneklerden anlaşıldığı üzere müfessirimiz bahsi geçen âyetlerde ve diğer birçok âyette sünnetten yararlanmış.²⁷²

2.2.3 Kur'ân'ın Sahabe ve Tâbiûn Görüşleriyle Tefsîri

Müfessirimiz Muhammed el-Eşkar, Kur'ân'ın tefsirinde sahâbe ve tâbiûn'un görüşlerinden yararlanmış. Sahâbe ve tâbiûn tefsiri Eşkar için rivâyet bilgisi konumunda olmakla birlikte onların yapmış oldukları tefsiri dirâyet yöntemine tâbi tutmamız mümkündür. Buna gerekçe olarak sahâbe ve tâbiûnun yapmış olduğu rivâyetlerin Hz. Peygamber'in tefsirine ve beyânına dâhil olmasını öne sürebiliriz. Benzer şekilde sahâbenin bilmesi mümkün olmayan gaybe dâir tefsirlerini de yine Hz. Peygamber'in tefsiri ve beyânı olarak görmemiz mümkündür. Bu başlık altında kavramsal açıdan *mevkûf* ve *maktû'* hadis türleri üzerinden bir incelemeye gideceğiz. *Mevkûf hadis*; “senedi muttasıl olsun ya da olmasın sahâbeye ait söz, fiil ve takrirlerdir.”²⁷³, *maktû' hadis* ise “muttasıl olsun veya olmasın tâbiûna izafe edilen söz ve fiillerdir.”²⁷⁴

²⁶⁸ Mehmet Efendioğlu, “Suheyb b. Sinân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/476-477.

²⁶⁹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 40.

²⁷⁰ Âl-i İmrân 3/36.

²⁷¹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 68.

²⁷² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 42, 333.

²⁷³ Hin – Lahhâm, *el-İdâh*, 118.

²⁷⁴ Hin – Lahhâm, *el-İdâh*, 121.

Muhammed el-Eşkar sahâbe ve tâbiûn sözlerine eserinde yer vermiştir. Sahâbe'den naklettiği rivâyetler genel olarak sebab-i nüzûl bilgileridir. Örneğin Meryem sûresinde geçen “*Âyetlerimizi inkâr eden ve ‘Mutlaka bana mal ve evlât verilecektir’ diyen adamı gördün mü! O, gaybı mı biliyor, yoksa Allah’ın katından bir söz mü aldı? Kesinlikle hayır! Biz onun söylediklerini yazacağız ve cezasını uzattıkça uzatacağız. Onun sözünü ettiği şeyler sonunda bize kalacak, kendisi de tek başına bize gelecek.*”²⁷⁵ âyetler grubunun tefsirinde Buhârî, Müslim ve diğer muhaddislerin naklettiği Habbâb b. Eret (ö. 37/657) hadisini nüzûl sebebi olarak aktarmıştır.²⁷⁶ Hadiste aktarıldığı üzere sahâbî Habbâb b. Eret’in müşriklerden olan Âs b. Vâil’den alacağı vardı, Habbâb b. Eret ödemesi için Âs’tan alacağını istediğinde Âs b. Vâil Hz. Muhammed’i inkâr etmedikçe ödemeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Habbâb b. Eret cevâben ölünceye ve diriltilinceye kadar Hz. Muhammed’i inkâr etmeyeceğini bildirmekte, Âs b. Vâil ise istihzâ ederek ölüpte dirilince orada malım ve çocuklarım olacak, o zaman sana alacağını öderim şeklinde karşılık vermektedir. Bunun üzerinde Allah Teâlâ bu âyeti indirmiştir.²⁷⁷

Zübdetü’t-Tefsîr’de müfessirlerin şâhı olan Abdullâh b. Abbâs’tan da nakiller bulunmaktadır. Müellifin son nâzil olan âyet olarak kabul ettiği Bakara sûresi 281. âyetini örnek verebiliriz.

وَأَنفُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

“Bir günden sakının ki, onda Allah’a döndürüleceksiniz, sonra herkese hak ettiği tam olarak verilecek ve onlara haksızlık edilmeyecektir.”²⁷⁸ âyetini tefsir ederken Eşkar, Abdullâh b. Abbâs’tan naklederek Kur’ân’dan Hz. Nebî’ye (s.a.v.) en son nâzil olan âyetin bu âyet olduğunu ve âyetin nüzulü ile Hz. Peygamber’in vefâtı arasında otuz bir gün geçtiğini bildirmektedir.²⁷⁹ Son nâzil olan âyetler hakkında ve Hz. Peygamber’in ne kadar süre sonra vefât ettiği hususunda kaynaklarda ihtilaf bulunmaktadır. Müellifimiz bu tartışmalara değinmemekte, mevcut görüşlerden bir tanesini seçerek aktarmakla yetinmektedir.²⁸⁰

²⁷⁵ Meryem 19/77-80.

²⁷⁶ Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 94; Eşkar, *Zubdetü’t-Tefsîr*, 404.

²⁷⁷ Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 94; Eşkar, *Zubdetü’t-Tefsîr*, 404.

²⁷⁸ el-Bakara 2/281.

²⁷⁹ Eşkar, *Zubdetü’t-Tefsîr*, 59.

²⁸⁰ Eşkar, *Zubdetü’t-Tefsîr*, 59.

Muhammed el-Eşkar, tâbiûndan Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) gibi âlimlerden nakillerde bulunmuştur.

...تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ

“...(insan) ister ki kendisi ile kötülükleri arasında uzun bir mesafe bulunsun. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Allah kullarına çok şefkatlidir.”²⁸¹ Muhammed el-Eşkar âyeti tefsir ederken “عن الحسن قال” ifâdesiyle şu cümleyi nakletmiştir: “sizden biriniz (o gün) ameliyle karşılaşmamayı ister, bu onun temennisi olur, ancak dünyada iken o hatalarından lezzet alırdı.”²⁸² Örneklerden anlaşılacağı üzere müellifimiz âyetleri tefsir ederken sahâbe ve tâbiûn rivâyetlerinden yararlanmıştır.

2.2.4 İsrâîliyyâta Bakışı

İsrâîliyyât, kelime olarak Hz. Ya‘küb’un (a.s) diğer ismi veya lakabı olan İsrâîl kelimesinden gelmektedir. Kavram olarak “Yahudilik ve Hristiyanlık’tan İslâm kaynaklarına geçtiği kabul edilen bilgiler için kullanılan terim”²⁸³ şeklinde tanımlanmaktadır. Söz konusu tanım Mecûsîlik ve Sâbiîlik gibi diğer kültürleri de kapsayacak şekilde genişletilmektedir.²⁸⁴

İsrâîliyyât kavramının istilâhî kullanımının ne zaman ortaya çıktığına dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) tabiîn alimlerinden olan Vehb b. Münebbih’in (ö. 114/732) *Kitâbu’l-İsrâîliyyât* isminde bir eserinin olduğunu nakletmiştir.²⁸⁵ Günümüze kadar ulaşmayan bu eserin varlığı hakkında kuşku bulunsun da eser hakkında kaynaklarda bilgi verilmiştir.²⁸⁶ İsrâîliyyâta dâir Hammâd b. Seleme’nin (ö. 167/784) *Ahbâru Benî İsrâîl* isimli çalışmasından da bahsedilmekte ancak bu eser hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır.²⁸⁷ Sonraki süreçte Ali b. Hüseyin Mes‘ûdî’nin (ö. 345/956) *Mürûcû’z-Zeheb* isimli eserinde, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî’nin *Kitâbü Bed’i’l-Halk* ve *t-Târîh* isimli eserinde ve Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) *İhyâ’ü ‘Ulûmi’d-Dîn* isimli eserinde ve akabinde gelen birçok eserde isrâîliyyât kavramı

²⁸¹ Âl-i İmrân 3/30.

²⁸² Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsir*, 67.

²⁸³ İbrahim Hatipoğlu, “İsrâiliyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/195.

²⁸⁴ Hatipoğlu, “İsrâiliyat”, 23/195.

²⁸⁵ Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, nşr. M. Şerefettin Yaltkaya - Rifat Bilge (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1360/1941), 2/1390.

²⁸⁶ Ertuğrul Döner, “İsrâiliyyât Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Eylül 2015), 9-10.

²⁸⁷ Döner, “İsrâiliyyât Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci”, 10.

kullanılmıştır.²⁸⁸ Erken dönemlere kadar kavramın kullanımına rastlanılsa da ıstılâhî anlamda kullanılıp kullanılmadığı tartışmalıdır.²⁸⁹

Tefsirlerde nakledilen isrâîliyyât türü bilgilerin çoğunluğu Kur'ân kıssaları, geçmiş peygamberler ve ümmetleri hakkındadır.²⁹⁰ Bu tür rivayetlerin sıhhati konusunda yoğun tartışmalar süregelen, üzerine müstakil eserler yazılmıştır. Söz konusu eserlere örnek olarak Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin *İsrâîliyyât fî't-Tefsîr ve'l-Hadîs*'i, Ramzî Na'nâ'a'nın *İsrâîliyyât ve Eşeruhâ fî Kütübî't-Tefsîr*'i, Muhammed b. Muhammed Ebû Şuhbe'nin (ö. 1403/1983) *İsrâîliyyât ve'l-Mevdû'ât fî Kütübî't-Tefsîr*'i ve Abdullah Aydemir'in (ö. 1991) *Tefsirde İsrâîliyyât*'i²⁹¹ gibi eserleri zikredebiliriz.

Müfessirlerin isrâîliyyât türü bilgilere karşı yaklaşımını Abdulhamit Birişik yedi grupta incelemektedir: *Birinci grup*; İsrâîliyyât bilgileri sened ile nakledip nâdiren eleştirenlerdir. Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* isimli eseri buna örnek olarak zikredilmektedir. *İkinci grup*; İsrâîliyyât'ı sened ile nakledip neredeyse tamamını tenkit edenlerdir. Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli eseri bu türden bir tefsirdir. *Üçüncü grup*; çok sayıda İsrâîliyyât naklettiği hâlde senetlerini nâdiren zikreden ve bu tür rivayetleri eleştirmeyenlerdir. Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) *et-Tefsîrû'l-kebir*²⁹² isimli eseri ve Ebû İshak es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân* isimli eseri bu tür tefsirlerdendir. *Dördüncü grup*; çokça İsrâîliyyât nakledip senedini vermeyen ve nadiren rivayetin zayıflığına işaret edenlerdir. Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *el-Basîf fî Tefsîri'l-Kur'ân*, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* ve *el-Vasîf fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* isimli eserleri, el-Ferrâ' el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-Tenzîl* isimli eseri, Alî b. Muhammed el-Hâzin'in (ö. 741/1341) *Lübâbü't-Te'vîl fî*

²⁸⁸ Döner, “İsrâîliyyât Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci”, 10-16.

²⁸⁹ Hatipoğlu, “İsrâîliyyât”, 23/195.

²⁹⁰ Abdulhamit Birişik, “İsrâîliyyât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/200.

²⁹¹ Eserde İsrâîliyyât türü bilgiler taranarak bir araya getirilmiş ve İsrâîliyyât türü bilgilerin tefsirlere alınmasının kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Tefsirin yalnızca sahih rivayetler ile yapılması gerektiği kanaati bulunmaktadır. Bk. Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâîliyyât* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979); Mustafa Çetin, “AYDEMİR, Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/232.

²⁹² Bahsi geçen eserin Mukâtil b. Süleymân'a nisbet edilmesinin zor olduğu ifade edilmektedir. Gerekçe olarak hicrî 144 yılında doğmuş olan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dan (ö. 207/822) nakiller yapılması gösterilmektedir. Zira Mukâtil'in altı yaşındaki bir çocuktan rivayette bulunması imkânsızdır. Bu da söz konusu tefsirin Mukâtil'den sonra yazıldığına veya sonrasında bazı ilâvelerin yapıldığına işaret etmektedir. Bk. Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/136.

Me'âni't-Tenzîl isimli eseri ve Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr* isimli eseri bu tür tefsirlerdendir. *Beşinci grup*; İsrâîliyyât'ı bilgi verme amacıyla nakledip bunları zaman zaman eleştirenlerdir. Bu gruptaki eserler yaygın olup Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Ḥaḳā'ıku't-Tefsîr* isimli eseri, ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an Ḥaḳā'ıku Ġavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Eḳâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl* isimli eseri, İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muḥarraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* isimli eseri, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr* isimli eseri, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-Ġayb* isimli eseri, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tezammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furḳân* isimli eseri, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-Tenzîl ve Ḥaḳā'ıku't-Te'vîl* isimli eseri, Ebü Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Baḥrû'l-muḥîṭ* isimli eseri, Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-'Aḳli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* isimli eseri ve Hatîb eş-Şîrbînî'nin (ö. 977/1570) *es-Sirâcü'l-Münîr fî'l-Î'âne 'alâ Ma'rifeti ba'zı Me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Ḥakîmi'l-Ḥabîr* isimli eseri bu türde tefsirlerden oldukları zikredilmektedir. *Altıncı grup*; İsrâîliyyât'ı senedini zikretmeden nakledip amacı tenkit etmek olanlardır. Bu türden eserlere Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Ḳur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Meşânî* isimli eseri ile Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin *Fethu'l-Ḳadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr* isimli eseri örnek olarak verilebilir. *Yedinci grup*; İsrâîliyyât içeren tefsirlere karşı sert tavır alan ve bazen bu tür rivâyetleri yalnızca tenkit etme amacıyla nakledenlerdir. Bu tür eserlere örnek olarak Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın (ö. 1935) *Tefsîrû'l-Ḳur'ânî'l-Ḥakîm* isimli eseri, Seyyid Ahmed Han'ın (ö. 1898) *Tefsîrû'l-Ḳur'ân* isimli eseri, Ebü'l-Kelâm Âzâd'ın (ö. 1958) *Tercümânü'l-Ḳur'ân* isimli eseri, Mevdûdî'nin (ö. 1979) *Tefhîmü'l-Ḳur'ân* isimli eseri, Emîn Ahsen Islâhî'nin (ö. 1997) *Tedebbür-i Ḳur'ân* isimli eseri ve Elmalılı Muhammed Hamdi'nin (ö. 1942) *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsir eseri örnek olarak verilmektedir.²⁹³

Müfessirlerin İsrâîliyyât'a karşı tutumunu kesin çizgilerle ayırmak mümkün gözükme de Birişik'in yapmış olduğu tasnif günümüz müfessirlerinin İsrâîliyyât alanındaki genel yaklaşımını aksettirmesi yönüyle önem arz etmektedir.

²⁹³ Birişik, "İsrâîliyyât", 23/200-201.

Nitekim Birışık zaman zaman müfessirlerin bu tasnife uymayan yaklaşımlarına değinerek mevcut sınıflandırmanın kesin çizgiler içermediğini aktarmış bulunmaktadır.²⁹⁴

Müfessirimiz Muhammed el-Eşkar'ın İsrâiliyyât türü bilgileri zaman zaman nakletmektedir. Ancak Şevkânî İsrâiliyyât türü rivayetleri nakledip eleştirirken Muhammed el-Eşkar bu tür rivayetlerin birçoğunu zikretme gereği duymamaktadır. Bazen bu rivayetlerden hâsıl olan mânâları aktarmaktadır. Buradaki temel nedenlerden birinin Eşkar'ın eserindeki metodu olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre Eşkar, âyetleri açıklarken rivâyetleri mümkün mertebe zikretmemektedir.²⁹⁵ Nâdiren de olsa İsrâiliyyât türü bilgilere yer veren Eşkar, bunları (kîle) lafzıyla aktarmaktadır. Örnek olarak Bakara sûresi 2/35. âyetini verebiliriz.

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ

الظَّالِمِينَ

“‘Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, orada istediğiniz yerden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz’ dedik.”²⁹⁶

Müfessir Eşkar, âyetin tefsirinde ağacın cinsinden bahsederken (kîle) lafzıyla çeşitli görüşleri aktarmıştır ve kaynak vermemiştir. Aktardığı görüşler sırasıyla; *üzüm*, *sünbül* (başak), *incir* ve *buğday* olduğu şeklindedir.²⁹⁷ Şevkânî âyetleri tefsir ederken konuyla ilgili rivâyetleri âyetin tefsirinin sonunda zikretmektedir. Başta ise rivâyetlerden hâsıl olan manaları aktarmaktadır. Bu âyette ağacın cinsinden bahsederken ilim ehlinin ihtilaf ederek *üzüm*, *sünbül*, *incir* ve *buğday* şeklinde görüşleri bulunduğu bahsetmekte ve âyetin tefsirinin sonunda söz konusu dört görüş ve diğer görüşleri râvileri ile birlikte aktarmaktadır.²⁹⁸ Buradan şu sonucu çıkarabiliriz; Bakara 2/35. âyetin tefsirinde Muhammed el-Eşkar, *Fethu'l-Kadîr*'de nakledilen İsrâiliyyât türü bilgileri naklederken bunların isnâdına ve sıhhati konusuna değinmemektedir.²⁹⁹

Yasak ağacın türü gibi konular hakkında Kur'ân'da ve sahih hadislerde bilgi olmadığı bilinmektedir. Bu görüşlerin kaynağı genel itibariyle İsrâiliyyât kökenlidir ve bir çoğu zayıf ve uydurma rivayetlerden oluşmaktadır. Kur'ân Yolu

²⁹⁴ Birışık, “İsrâiliyat”, 23/200-201.

²⁹⁵ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, Mukaddime.

²⁹⁶ *Kur'ân Yolu* (Erişim 6 Eylül 2024), el-Bakara 2/35.

²⁹⁷ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 8.

²⁹⁸ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1/164-167.

²⁹⁹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 8.

Tefsiri bu konuda “Âdem’in ve eşinin ürünü yedikleri ağacın ne ağacı olduğu konusunda çeşitli rivayetler vardır; ancak hiçbirisi sağlam bir bilgi kaynağına dayanmamaktadır.” diyerek rivayetlerin sıhhatine bakılmasına işaret etmektedir. âyetlerin hedefi bu tür bilgiler vermekten ziyâde, mesajını ulaştırmaktır.³⁰⁰

A‘râf sûresi 145. âyetini *Fethu’l-Kadîr* ile *Zubdetu’t-Tefsîr* üzerinden okuduğumuzda Şevkânî’nin İsrâîliyyât türü rivâyetleri nakledip eleştirdiğini, Eşkar’ın ise bu tür bilgilere hiç değinmediği görmekteyiz.

وَكُتِبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَاحِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا لِكُلِّ شَيْءٍ فَخَذَهَا بِقُوَّةٍ وَأَمَرَ قَوْمَكَ بِأَخْذِهَا بِأَحْسَنِهَا سَأَرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ

“Levhelerde Mûsâ için her konuya dair öğüdü ve her şey hakkında gerekli açıklamaları yazdık. (Ve dedik ki:) “Bunlara sımsıkı sarıl; kavmine de o en güzel öğüt ve açıklamalara sarılmalarını emret. Yakında size yoldan çıkmışların yurdunu göstereceğim.”³⁰¹

Şevkânî âyetin tefsirinde konuyla alakalı bir dizi İsrâîliyyât türü bilgi naklettikten sonra İbn Ebî Hâtim er-Râzî’nin (ö. 327/938) Saîd b. Cübeyr’den (ö. 94/713 [?]) naklettiği şu rivâyeti aktarır:

وَأَخْرَجَ ابْنُ أَبِي حَاتِمٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَالَ: كَانُوا يَقُولُونَ: كَانَتْ الْأَلْوَاحُ مِنْ يَاقُوتَةٍ. وَأَنَا أَقُولُ: إِنَّمَا كَانَتْ مِنْ زُمْرِدٍ وَكِتَابُهَا الذَّهَبُ، كَتَبَهَا اللَّهُ بِيَدِهِ، فَسَمِعَ أَهْلُ السَّمَوَاتِ صَرِيْفَ الْقَلَمِ.³⁰²

Rivâyette Saîd b. Cübeyr levhaların zümrütten, yazılarının ise altından olduğunu, Allâh’ın “yed/يد” sıfatıyla yazdığını hatta gök ehlinin kalemin sesini işittiğini söylemektedir. Rivâyeti eleştiren Şevkânî bu tarz bilgilerin reyle ya da sezgiyle söylenemeyeceğini belirttikten sonra seleften bir kesimin bu tarz meseleleri yahûdilere sorduklarını ve onlardan bilgi aldıklarını beyân etmektedir. Bu nedenle ihtilaflar ve ayrışmalar ortaya çıkmakta, kimi râviler levhaların odundan olduğunu, kimi râviler de yakut, zümrüd, zeberced, papirüs veya taştan olduğunu iddia etmektedir.³⁰³ Bu açıklamalarından dolayı Şevkânî’nin İsrâîliyyât türü rivâyetleri nakletmenin kötü sonuçlar doğurarak ilim ehli arasında gereksiz ihtilaflara yol açtığı düşüncesine sahip olduğunu görmekteyiz. Tefsîr ilmine katkı

³⁰⁰ Karaman vd., *Kur’ân Yolu*, 1/109.

³⁰¹ el-A‘râf 7/145.

³⁰² Rivâyetin İbn Ebî Hâtim er-Râzî’nin tefsirindeki metni şöyledir:

حَدَّثَنَا أَبِي، ثنا خَالِي، مُحَمَّدُ بْنُ يَزِيدَ، ثنا إِسْحَاقُ بْنُ سَلِيمَانَ، عَنْ أَبِي الْجُنَيْدِ، عَنْ جَعْفَرِ بْنِ أَبِي الْمُغِيرَةِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: كَانُوا يَقُولُونَ: كَانَتْ الْأَلْوَاحُ مِنْ يَاقُوتَةٍ، وَأَنَا أَقُولُ: إِنَّمَا كَانَتْ مِنْ زُمْرِدٍ، وَكِتَابُهَا الذَّهَبُ، وَكَتَبَ الرَّحْمَنُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى بِيَدِهِ، وَسَمِعَ أَهْلُ السَّمَاءِ صَرِيْفَ الْقَلَمِ

Bk. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Ahmed Abdullâh el-Ammârî – Hikmet Beşîr Yâsîn (Demmâm: Dâru’bnu’l-Cevzî, 1439), 7/341.

³⁰³ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 2/345-351.

sağlamadığı âşikâr olan bu tür rivâyetlerin tefsir eserlerinde yer alan değerli bilgilere bir gölge oluşturduğunu düşünmekteyiz. Oysaki Kur’ân, âyetleri muhkem olan, hikmetler içeren, okuyucusunu derin tefekkürlere sevk eden bir kitaptır. Müfessirimiz Eşkar ise söz konusu âyetin tefsirinde levhalar ile kastedilenin Tevrat olduğunu ve bu levhalarda İsrâîloğullarının ihtiyaç duyduğu dînî ve dünyevî her bilginin yer aldığını aktarmaktadır. Âyette geçen “*o en güzel öğüt ve açıklamalar*”ı tanımlamak için “başkalarına karşı sabırlı olmayı, affetmeyi, azîmetlerle amel etmeyi, emrolunan işleri en güzel vechiyle yapmayı ve yasaklananları terk etmeyi” örnek olarak getirmiştir. Fayda mülâhaza etmediği levhaların cinsinden, uzunluğundan vesâir özelliklerinden bahsetmemiştir.³⁰⁴ Tefsirinden anlaşılaçağı üzere Eşkar, İsrâîliyyât türü bilgilerin birçoğunu almamakla birlikte nâdiren de olsa çeşitli görüşleri detayına inmeden kısaca zikretmiştir. Efsânevî türden bilgilere karşı da mesâfeli durmuştur.

2.3 Dirâyet Yöntemi Açısından Zübdetü’t-Tefsîr

Re’y yöntemi olarak da ifade edilen dirâyet yöntemi, yalnızca rivayetlere bağılı kalmayıp çeşitli ilimlerin verilerinden de yararlanılarak yapılan tefsir yöntemidir. Dirâyet yönteminde yoğun olarak içtihadâ başvurulmaktadır. Dirâyetin yönteminin rivâyet yönteminden ayrılan en bâriz özelliğı, tefsirinde bu yöntemi kullanan müfessirin meselelerde kendi görüşünü zikretmesidir. Bununla birlikte dirâyet yönteminde rivayetlere de yer verilmektedir.³⁰⁵

Bu yöntemi tefsirinde kullanacak müfessirin; Arap dilini, lafızların delalet yönlerini, cahiliye şiirinden istifade etmeyi, esbâb-ı nüzûlü, nâsih-mensûh âyetleri vb. bilmesi gerektiğine dair şartlar konulmuştur.³⁰⁶

İslâm âlimleri re’y ile Kur’ân âyetlerini tefsir etmenin câiz olup olmadığını tartışmışlardır. Bir kısmı câiz olduğunu söylerken bir kısmı şiddetle bu yöneme karşı çıkmıştır. Karşı çıkanlar daha çok Allah adına söz söylemekten sakındıkları için bu yöntemden uzak durmuşlardır. Dirâyet yöntemini savunanlar ise Hz. Peygamber’in bütün âyetleri tefsir etmeden vefat ettiğini, dolayısıyla tefsir edilmeyen âyetler için ilim ehlinin görüşlerine müracaat edilmesinde herhangi bir sakıncaının bulunmadığını ifâde etmişlerdir.³⁰⁷

³⁰⁴ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 214-215.

³⁰⁵ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 51-52.

³⁰⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/221; a.mlf., *Tefsir Tarihi*, çev. Halil Aldemir, 1/305.

³⁰⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/221-222; a.mlf., *Tefsir Tarihi*, çev. Halil Aldemir, 1/306-308.

Muhammed el-Eşkar fıkıh ve kelâm gibi dirâyetin ön planda olduğu konularda görüşler bildirmiştir. Müellifin eserindeki dirâyet yönünü dilbilimsel, fikhî ve kelâmî yorumlar olmak üzere üç başlıkta tespit etmeye çalışacağız.

2.3.1 Dilbilimsel Yorumlar

Dilbilimsel açıklamalar tefsir ilminin vazgeçilmez unsurlarından biridir. Kur’ân’ın nâzil olduğu ilk dönemden itibaren başlayan dilbilimsel açıklamaların ilk örneklerini Hz. Peygamber ile görmekteyiz. Allah Rasûlü’nden sonra bu faaliyeti sahâbe üstlenmiştir. Sahâbe içerisinde Abdullâh b. Abbâs diğer sahâbîlere nazaran dilbilimsel açıklamalara sıklıkla başvurmuştur. Bu durum onun tefsir ilminde dilbilimsel yöntemin kurucusu olarak kabul edilmesini sağlamıştır.³⁰⁸ Tâbiûn nesliyle sahâbeden alınan ilim mirası aktarılmış, hicrî ikinci asra gelindiğinde müstakil kitaplar tasnif edilmiş, *irâbu’l-Kur’ân*’a dâir literatürün oluşmasına zemin hazırlanmıştır.³⁰⁹ Tedvîn döneminin başlangıcı olarak kabul edilen hicrî ikinci ve üçüncü asırda *meâni’l-Kur’ân* adıyla Kur’ân’ın gramer yönünü ele alarak âyetleri açıklayan eserler te’lif edilmiştir.³¹⁰ *Meâni’l-Kur’ân* geleneğinin önemli temsilcileri arasında “*Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ* (ö. 207/822), *Ahfeş el-Evsat* (ö. 215/830 [?]), *Ebû İshak ez-Zeccâc* (ö. 311/923) ve *Ebû Ca’fer en-Nehhâs* (ö. 338/950)” gibi isimler ve eserleri ön plana çıkmaktadır.³¹¹

Tefsir ilminin başlangıç noktasını oluşturan yukarıda zikrettiğimiz eserler, birçok tefsir eserinin kaynağı konumunda olmuş, müfessirler bu eserlerden müstağni kalamamışlardır. Müfessirimiz Muhammed el-Eşkar da tefsirinde dilsel açıklamalara başvurmuştur.

Örneğin Fâtiha sûresinde besmeleyi tefsir ederken lafzatullâh hakkında dilsel izâhlar yapmıştır. Onun Allah lafzının aslı hakkındaki görüşü *el-İlâh* olduğu yönündedir. Araplar hemzenin hazfinden³¹² önce hak olsun bâtil olsun bütün tapınılan şeyler için el-ilâh kelimesini kullanmışlardır. Zamanla bu ifâde yalnızca Allah Teâlâ için kullanılır olmuştur.³¹³ Rahmân ve Rahîm isimlerini de açıklayan müellif bu kelimelerinin herbirinin *rahmet* kelimesinden türetildiğini söylemekle

³⁰⁸ Mehmet Ali Durur, “Dilbilimsel Tefsirin Gelişimi ve İbn Abbâs’ın Dilbilimsel Tefsîre Etkisi”, *Kesit Akademi Dergisi* 5/21 (Aralık 2019), 407-408.

³⁰⁹ Abdulhamid Birişik, “İ’râbü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/376-379.

³¹⁰ İsmail Aydın, “Meâni’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/208; Durur, “Dilbilimsel Tefsirin Gelişimi”, 407-408.

³¹¹ Aydın, “Meâni’l-Kur’ân”, Ek-2/208.

³¹² Hemzenin hazfi ile kastedilen anlam el-İlâh “إِلَٰه” kelimesindeki hemzenin “” silinerek geriye el-lâh “ل-ل” lafzının kalmasıdır. Arapça yazılışı Allah “الله” şeklindedir.

³¹³ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 1.

beraber er-Rahmân kelimesinin er-Rahîm kelimesinden daha fazla mübâlağa ifâde ettiğini dile getirmektedir. Eşkar, er-Rahmân isminin Allah Teâlâ dışındakiler için kullanılmayan bir sıfat olduğunu söylemektedir.³¹⁴

Hamd ve *şükr* kavramlarına da değinen Eşkar hamdin gönüllü bir şekilde dil ile yapılan övgü olduğunu, şükrün ise dil, kalp ve azalarla yapıldığını söylemektedir. Şükür ancak bir nimet karşılığında yapılırken Hamd, hamdedilenin kemâlinden dolayı nimet karşılığı olmasa da yapılmaktadır.³¹⁵

Rabb ve *âlem* kelimeleri açıklarken Eşkar, er-Rabb “الرب” kelimesinin Allah Teâlâ’nın isimlerinden biri olduğunu, müstakil olarak kullanıldığında Allah Teâlâ’dan başkası için kullanılamayacağını, ancak bir şeye izafe edilirse (*rabbu’l-menzîl*) kullanılabileceğini ifade etmektedir.³¹⁶ Âlem ise Allah Teâlâ dışındaki bütün varlıkları ifâde eder. Bir görüşe göre âlem, akleden varlıklardan ibarettir. Bunlar *ins*, *cin*, *melâike* ve *şeyâtîn* olmak üzere dört topluluktur. Müellif, hayvanlar için âlem kelimesinin kullanılamayacağını söylemektedir.³¹⁷

Nadiren de olsa müfessirimiz eserinde kelimelerin sarf yönüne vurgu yapmıştır.

...فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ

“...Ateşe ne kadar da dayanıklılarmış!”³¹⁸ âyeti açıklanırken “أصبر” fiilinin *teaccüb* mânâsında olduğuna değinilmiştir. Bu ifâdeden murad edilen anlam “azabı gerektirecek sebeblere kalkışanların durumu karşısında duyulan hayret hâli” şeklinde açıklanmıştır.³¹⁹ Sanki onlar, söz konusu bu sebeplere başvurmak sûretiyle cehennem ateşini barındıran cezâyâ da sabretmiş olmaktadır.³²⁰

Muhammed el-Eşkar, dilsel açıklamalar yaparken klasik arap dili kaynaklarına da başvurmuştur.

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ...

“Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar...”³²¹ âyetinin tefsirinde müellifimiz *Lisânu’l-Arab* isimli eserden iktibasta bulunarak *meysir* kelimesini açıklamıştır. Seleften bir grubun naklettiği rivâyete göre “zar veya santraç gibi içerisinde

³¹⁴ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 1.

³¹⁵ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 1.

³¹⁶ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 1.

³¹⁷ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 1.

³¹⁸ el-Bakara 2/175.

³¹⁹ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 33.

³²⁰ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 33.

³²¹ el-Bakara 2/219.

kumar (galip gelen kişinin yenilen kişiden oyun vasiyasıyla kazanç sağlama yöntemi) bulunan her şey meysir diye isimlendirilir.”³²² Eşkar, çocukların oynadığı bazı oyunların da meysir kapsamında olduğunu söylemektedir.³²³ *Zübdetü't-Tefsîr* yöntem olarak uzun dilsel izahlardan kaçınılarak yazılmış bir eserdir. Yukarıda bahsettiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere Eşkar, zaman zaman ayrıntılara ve ihtilaflara değinmeden lügavî açıklamalara kısa bir şekilde tefsirinde yer vermiştir.³²⁴

2.3.2 Fıkḥî Yorumlar

Sözlükte; “bir şeyi bilmek ve anlamak”³²⁵ anlamlarına gelen fıkḥ kelimesi ilk dönemlerde kavramsal olarak dinî hükümlerin tamamını (akâid, ahlâk, ibâdât, ukûbât ve muâmelât konularını) kapsayacak şekilde kullanılmıştır.³²⁶ Ebû Hanîfe'ye (rh.a) izâfe edilen “Kişinin lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesidir/عليها معرفة النفس مالها وما عليها”³²⁷ şeklindeki fıkḥ tanımı da bunu göstermektedir. Zamanla anlam değişimleri yaşayan fıkḥ kavramı ibâdât, muâmelât ve ukûbât konularını ifâde etmek için kullanılmıştır. Günümüzde fıkḥ ilmi kavramsal olarak; “Tafsîlî delillerden elde edilmiş şer'î, amelî hükümler bütünü/التفصيلية أدلتها العملية المكتسبة من أدلتها التفصيلية”³²⁸ şeklinde tanımlanmaktadır.

Bu başlık altında ele aldığımız âyetler, fıkḥ ilminin günümüzdeki kullanımına uygun naslardan oluşmaktadır. Muhammed el-Eşkar, çok sayıda örneği bulunan bu âyetlerin fıkḥî yönlerine değişmektedir.

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ

“Yeminlerinizin kasıtlı olmayanlarından dolayı Allah sizi sorumlu kılmaz, fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir.”³²⁹ âyetin tefsirinde Eşkar “اللغو/lağv” kelimesini “kişinin konuşmasında yemin kastı olmaksızın veya şaka cümleleri kurarken Allâh'ın adını yemin lafızlarıyla zikretmesi” şeklinde tanımlamaktadır. Bunun yemin

³²² İbn Manzûr, “ysr”, 5/298; el-Eşkar, *Zubdetü't-Tefsîr*, 43.

³²³ İbn Manzûr, “ysr”, 5/298; el-Eşkar, *Zubdetü't-Tefsîr*, 43.

³²⁴ Eşkar, *Zubdetü't-Tefsîr*, 1, 33, 43.

³²⁵ İbn Manzûr, “fkh”, 13/522.

³²⁶ Abdulkarim Zeydân, *el-Medhal li'Dirâseti's-Şer'iati'l-İslâmiyye* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1443/2022), 61.

³²⁷ Osmân Cuma Damîriyye, *Medhal li'Dirâseti'l-Akîdeti'l-İslâmiyye* (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1417/1996), 78.

³²⁸ Abdulvehhâb Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fıkḥ*, thk. Kâsım Muhammed en-Nûrî (Dimeşk-Beyrût: Mektebetü Dâri'l-Fecr, 1442/2020), 89-90.

³²⁹ el-Bakara 2/225.

olarak kabul edilmeyeceği gibi keffâretin de gerekli olmadığını belirtmektedir. Allâh'ın kasıt olmadan yapılan bu tür yeminlerden dolayı kullarını muâheze etmediğini söyleyen müellif, kasıtlı yapılan yeminlerde de kullara keffâret yolu olduğunu bildirmiştir.³³⁰ Müfessirlerin dirâyetle tefsir yaparken rivâyetleri de kullandığını yukarıda açıklamıştık. Müellifimiz de yeminle ilgili şu hadîsi nakletmektedir: “مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ فَرَأَى غَيْرَهَا خَيْرًا مِنْهَا فَلْيَأْتِ الَّذِي هُوَ خَيْرٌ وَلْيُكْفِرْ عَنْ يَمِينِهِ”

“Kim bir yeminde bulunur da sonrasında ondan daha hayırlı bir durumla karşılaşırsa hayırlı olan tercih etsin, ettiği yeminin de keffâretini ödesin.”³³¹ Mezkûr hadîsi Allâh'ın mağfiretiyle bağdaştıran Eşkar kişinin daha hayırlı olacağını düşündüğü durumlarda yeminden dönmesini meşrû görmektedir.³³²

Kur'ân'da ribânın yasaklandığı Bakara sûresi 275. âyetinde müellif ribâyı tanımladıktan sonra ribâ ile alışverişin neden bir tutulamayacağını ve ribânın hükmünü anlatmaktadır.

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

*“Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, ‘Alım satım da ancak faiz gibidir’ demeleridir. Hâlbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır. Artık kime Allah’tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişteki kendisinin, durumunun takdiri Allah’a aittir. Kim de yine faizciliğe dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir.”*³³³ Muhammed el-Eşkar âyette geçen ribânın câhiliye döneminde yoğunlukla uygulandığını belirterek tarifini yapmıştır. Buna göre iki kişi arasında cerayân eden borç akdinin ödeme günü geldiğinde alacaklı kişi borçludan ya borcunu ödemesini ya da borç tutarını artırmasını isterdi. Borç ödenmediği takdirde borcun tutarı artırılır ve vâdesi ertelenirdi. Müellifimiz bu uygulamanın ittifakla haram olduğunu bildirmiştir. Yine âyette geçen “...şeytanın çarparak sersemlettiği...” kişiyi sara hastalığına yakalanmış kimseye benzetmiştir. Sara hastasının kendisini kaybetmesi gibi faiz yiyen de âhirette mecnûn gibi diriltilecektir. Kişinin böyle bir sonuçla cezâlandırılmasının sebebinin dünyada iken ribâ kazancına olan hırsı ve tamahı nedeniyle düştüğü delilik

³³⁰ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 45.

³³¹ Müslim, “Kitâbu'l-İmân”, 1650.

³³² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 45.

³³³ el-Bakara 2/275.

durumuyla ilişkilendirmektedir. İnkârcıların ribâ ile alışverişi bir tuttuklarına da değinen müellif, onları bu sonuca götüren etkeni her ikisinden de kâr elde ediyor olmaları şeklinde açıklamıştır. Oysaki ribâ ile alışverişin arasını ayıran fark Allâh'ın alışverişi helâl ve ribâyı da haram kılmasıdır. Mümin kişinin durumu ise Allâh'ın emir ve yasaklarına itirazsız itaat etmesidir. Bununla birlikte ribâ alıp vermedeki zarar ve mefsedetler ile alışverişteki fayda ve menfaatler kimseye gizli değildir. Müellifimiz, “bu taktirde kişi nasıl olur da alışveri ile ribâyı bir tutabilir” diyerek ribâyı meşru görenleri eleştirmektedir.³³⁴

2.3.3 Kelâmî Yorumlar

Kelâm ilmi, itikâdî alanda belirlenen ilkeleri değişen zaman, mekân ve şartlara göre yorumlayarak kitlelere aktarmayı hedefleyen bir disiplin olarak tanımlanmaktadır.³³⁵

Selefi geleneğin önemli ihtilaflarından birini kelâm ilmi oluşturmaktadır. Kelâm ilmine karşı eleştirel yaklaşım birçok selefi ulemâda karşılık bulmakla birlikte eserlerinde kelâmî konulara yer vermişlerdir. Müellifimiz Eşkar da kelâmî konulara tefsirinde yer vermektedir. Örneğin cehennem ebediliği ve günahkâr müminin durumu hakkında görüşlerini Hûd sûresi 105-108. âyetler üzerinden beyân etmektedir.

يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ (١٠٥) فَأَمَّا الَّذِينَ شَفَعُوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ (١٠٦) خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ (١٠٧) وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرٌ مَّجْدُودٍ

“O gün geldiğinde Allah'ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Onlardan kimi bedbahttır, kimi mutlu! Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlar her nefeste acıdan inleyip feryat ederler. Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabbin gerçekten istediğini yapar. Mutlu olanlara gelince onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada kesintisiz bir lutuf olarak ebedî kalacaklardır.”³³⁶

Muhammed el-Eşkar âyet grubunun tefsirinde âhirette Allâh'ın izni olmadan hiçbir şefâatçinin yardım edemeyeceğini, insanların ateş ehli (şakî) ve cennet ehli (saîd) olmak üzere iki kısma ayrılacağını belirtmiştir. Ebedilik kavramına değinen müellif “huld” kelimesinin kesintisi olmayan, nihâyeti olmayan şeklinde

³³⁴ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 58-59.

³³⁵ Emine Ögük, “Kelamda İstidlâl Yöntemi”, *Sistematik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2021), 57.

³³⁶ Hûd 11/105-108.

açıklamıştır. Âyette geçen “gökler ve yer durdukça” ifâdesi Eşkar’a göre âhirete ait kavramlardır, dünyevî düşünülmemektedir. “*Rabbinin dilediği hariç*” âyetini tefsir ederken günahkâr müminin ateşten çıkarılacağını, inkârcıların ise kalacağını aktarmaktadır. Müellif cennete girecek olan müminlerin de ebedî kalacağını söylemektedir. “غَيْرَ مَجْدُوذٍ” ibâresini nihâyeti olmayacak kadar uzun ve kesintisiz şeklinde açıklamaktadır.³³⁷

Müellifimiz imân-amel ilişkisine de değinmektedir.

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ...

“*İman eden ve iyi işler yapanlara, kendileri için zemininden ırmaklar akan cennetler bulunduğu müjdesini ver...*”³³⁸ Muhammed el-Eşkar âyetin tefsirinde cennete imân ve sâlih amel ile nâil olunabileceğini ifâde etmektedir. Sonraki âyette gelen “...onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır/ وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ”³³⁹ fıska kavramını tanımlarken şer’î kullanımda “Allâh’a itaatten çıkmak” olduğunu belirttikten sonra bunun inkârla olabileceği gibi isyanla da olabileceğini söylemektedir.³⁴⁰ Tefsirinden anlayabildiğimiz üzere müellifimiz iman ile ameli bir bütün olarak görmektedir. Bununla birlikte ameli noksan olan müminlerin de ebedî azaba uğramayacağını kabul etmektedir. Fıska özel bir anlam yüklemeyen Eşkar bunun inkârla veya masiyetle olabileceğini söyleyerek imân ve küfür arasında üçüncü bir durak olarak fıska kabul edenlere itiraz sadedinde, işlenen fiile göre imân ya da küfür kapsamına gireceğini düşünmektedir.³⁴¹

2.4 Kur’ân Konuları Açısından Zübdetü’t-Tefsîr

Önceki bölümde Muhammed el-Eşkar’ın tefsirini Kur’ân ilimleri açısından değerlendirmeye çalışmıştık. Şimdiki bölümde ise belli konular çerçevesinde tespit etmiş olduğumuz âyetler üzerinden müellifimizin düşüncelerini tespit etmeye çalışacağız.

2.4.1 Ulûhiyyet Anlayışı

Kur’ân’ın birçok sûresinde Allâh’ın varlığına, tekliğine, kudretine, mahlukâtın yaratıcısı olduğuna vb. hususlara delâlet eden âyetler bulunmaktadır.

³³⁷ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 299-300.

³³⁸ el-Bakara 2/25.

³³⁹ el-Bakara 2/26.

³⁴⁰ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 6-7.

³⁴¹ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 6-7.

Kur'ân'ın ana konularından biri olan *ulûhiyyet* kavramına temas eden âyetleri üç başlık üzerinde incelememiz mümkündür. Bunlardan birincisi Allâh'ın varlığı, ikincisi *tevhîdi*, üçüncüsü ise *sıfatları* konularını içermektedir.³⁴²

A-) Allah'ın Varlığı

İnsanoğlunda Allah inancı zorunlu ve fitrî olduğu için O'nun (c.c) varlığı hakkında akli delillendirmelere ihtiyaç duyulmamaktadır.³⁴³ Kur'ân'da ve kâinatta yer alan Allah'ın varlığına delâlet eden âyetler ise insanda bulunan zarûrî ilmi harekete geçirmek için kullanılmıştır.³⁴⁴ Kur'ân'da Allah'ın varlığı *ihtirâ*, *ihyâ*, *hikmet* ve *nizâm* delilleriyle beyân edilmiştir. İnsanın selim fitratında yer alan Allah inancına “Onlara, “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye soracak olsan, mutlaka “Allah” diyeceklerdir...”³⁴⁵ âyetiyle temas edilmiş, insanın bu yaratılışından olsa gerek Kur'ân'da *zorunlu varlık* olan Allah inancını ispat etme çabalarına ihtiyaç duyulmamıştır.³⁴⁶

Yukarıda saydığımız başlıklar çerçevesinde Muhammed el-Eşkar'ın açıklamalarını inceyerek müellifin ulûhiyyet tasavvurunu anlamaya çalışacağız.

a-) İhtirâ/Yaratma³⁴⁷

Kur'ân'da birçok âyette Allah'ın yaratma kudretine değinilmektedir. “...Allah'tan başka gökten ve yerden size rızık veren yaratıcı var mı? O'ndan başka tanrı yoktur.../...هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ...”³⁴⁸ âyetinden dolayı haktan yüzçevirmenin mümkün olmadığını söyleyen Eşkar, bu hakikatin de Allah'ın tevhidi ve şükrü olduğunu belirtmektedir.³⁴⁹ “İşte rabbiniz olan Allah; her şeyin yaratıcısı olan O'dur. O'ndan başka tanrı yok. Öyleyse nasıl olup da saptırılıyorsunuz? /...ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَىٰ تُؤَفَّكُونَ”³⁵⁰ âyetinde de Allah'ın her şeyi yaratmasına rağmen bir kesimin nasıl olur da Allah'a kulluk

³⁴² Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları* (İstanbul: MÜ İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 32-49.

³⁴³ Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, 33.

³⁴⁴ Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, 33.

³⁴⁵ Lokmân 31/25.

³⁴⁶ Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allâh'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)* (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 28-29.

³⁴⁷ Benzersiz, örneği bulunmadan yaratmak anlamlarına gelen ihtirâ kavramını, İbn Rüşd Allâh'ın varlığını ispat etmek için en ideal delillerden biri olarak kabul etmektedir. Bk. Özkan Tekin, *Yakın Dönem İsbât-ı Vâcib Çalışmaları* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 104.

³⁴⁸ Fâtır 35/3.

³⁴⁹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 571.

³⁵⁰ el-Mü'min 40/62.

yapmaktan yüz çevirebilecekleri sorgulamaktadır.³⁵¹ Başka âyetlerde de göklerin ve yerin yaratıcısının Allah olduğu söylenmiş, Ahirette tekrar diriltilmeyi inkâr edenler için delil getirilmiş ve bu dünyada son derece büyük olan gökleri ve yeri yaratmaya kudreti olan Allah'ın, küçük bedenli ve zayıf kudretli insanı yaratmasının çok daha kolay anlaşılabilir olduğu ortaya konulmuştur. Allah'ın çokça yarattığı, nitekim irâdesi ile bir şeye tealluk ettiğinde ona yalnızca ol emri verdiği, o şey de başka bir şeye bağlı olmadan bir anda olacağını vurgulamıştır.³⁵² Eşkar, yaratmanın başka bir sebebe bağlı olmadan gerçekleşeceğini söyleyerek Allah'ın varlığı yaratmada sebeplere bağlı olmadığını bildirmektedir.

b-) İhyâ/Diriltme

Yaratmanın uhrevî boyutunu oluşturan ihyâ kavramı, kulların âhirette diriltilmesini ifâde etmektedir.³⁵³ Kur'an'da Allâh'ın yeniden diriltmesini ifâde eden âyette şöyledir: “Sizler cansız iken size O hayat verdiği halde Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O'na götürüleceksiniz. / كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ.”³⁵⁴ Muhammed el-Eşkar, âyetteki soru isminin teaccüb ifâde ettiğini belirterek inkârcıların başını ve sonunu bildikleri bu hayat hikâyesine rağmen nasıl olur da Allâh'ı inkâr edebildiklerini sormaktadır. Müellifimize göre insan yaratılmadan önce *ma'dûm* hükmündeydi, sonra yaratılmış ve kendisine rûh üflenmiştir. Sonraki süreçte ecellerini tamamlayan insanlar vefât ettirilmiş ve son olarak kıyâmet gününde tekrar diriltilmiştir. Bu diriltiliş Allâh'ın, kullarına dünyadaki amellerinin karşılığını âhirette vermesi için huzurunda insanları haşretmesiyle neticelenmektedir.³⁵⁵ Eşkar, âyetteki yeniden diriltilmenin kıyâmet günü olacağını söyleyerek âhirette Allâh'ın insanlığı tekrar dirilteceğini kabûl etmektedir.

c-) Hikmet

Kur'an'da Allâh'ın mahlûkâtı hikmete binâen yarattığı mütereddid âyetlerde geçmektedir. Kur'an'ın bu yönü *ilâhî hikmet* kavramıyla açıklanmaktadır. Buna göre *ilâhî hikmet*; “Allâh'ın her şeyi bir maksada mebnî olarak halketmesi demektir.”³⁵⁶ İlâhî hikmet hakkında “Maddeden soyutlanmış, elimizde ve seçme imkânımızda olmayan, dışsal varlıkların durumlarını

³⁵¹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 626.

³⁵² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 586.

³⁵³ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 35.

³⁵⁴ el-Bakara 2/28.

³⁵⁵ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 7.

³⁵⁶ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 37.

الحكمة الإلهية: علم يبحث فيه عن أحوال الموجودات الخارجية المجردة عن المادة التي لا / *sorgulamak* 357 şeklinde bir tanım daha yapılmaktadır. Her iki tanımdan da görünen varlık âleminin, görünmeyen bir çok maksada ve maslahata sahip olabileceği anlamını çıkarmamız mümkündür. Esasen hikmet kavramı üzerine farklı açılardan yaklaşılarak birçok tanımlama yapılmıştır. “*Eşyânın varlık sahasındaki hakikatinin insan gücü nisbetinde araştırılması*”³⁵⁸ şeklinde yapılan tanım da bunun örneklerindendir. Abdullâh b. Abbâs’tan nakledilen bir görüşe göre Kur’ân’daki hikmet kavramı hakkında, içerisinde bulunan “*helâl ve harâmı bilmek*” olduğu söylenmiştir.³⁵⁹ Buraya kadar yaptığımız tanımların üzerine, müellifimizin de *hikmet* kavramına “*eşyânın sahip olduğu fayda ve maslahatlar*” anlamını yüklediğini ve bu tanımın da yukarıda zikrettiğimiz ilâhî hikmet tanımlarına uygun olduğunu ifâde edebiliriz.³⁶⁰ Örneğin müellifimizin Hicr sûresinde yer alan “*Biz, gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak ve ancak hak ve adalet temelinde yarattık.../... وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا*”³⁶¹ âyetindeki *hakk* kelimesini faydalar ve maslahatlar olarak yorumlanması, bu kavramı *hikmet* açısından değerlendirdiğini göstermektedir. Eşkar, ikinci anlam olarak *hakk* kelimesini; iyilik sâhibinin iyiliğiyle, kötülük sâhinin de kötülüğüyle cezâlandırılması olarak tanımlamıştır.³⁶² Âyetin devamında yer alan “*...Kıyamet de mutlaka gelecektir...*”³⁶³ ifâdesi bu anlamı güçlendirmektedir. Her iki anlamın ortak yönü, Yüce Allâh’ın *mümkün varlık* âlemini sebepsiz yere yaratmamış olması ve üstün bir gâyeye matuf olması noktasında birleşmesidir.

d-) Nizâm

İnsan aklının, kendisine bağışlanan düşünme yetisini kullandığında kâinatta bulunan dakîk ve hassas nizâmı görmesi mümkündür. Söz konusu hassas denge bir idâre edenin varlığına delâlet etmektedir.³⁶⁴ Kur’ân’da sıklıkla insanların nazarı kâinattaki dengeye yöneltlmıştır. “*...Rahmânın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor*

³⁵⁷ Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rîfât* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1403/1983), 91.

³⁵⁸ Cürcânî, *Ta’rîfât*, 91-92.

³⁵⁹ Cürcânî, *Ta’rîfât*, 91.

³⁶⁰ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 344.

³⁶¹ el-Hicr 15/85.

³⁶² Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 344.

³⁶³ el-Hicr 15/85.

³⁶⁴ Demirci, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, 39.

...مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَافُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ / Muhammed el-Eşkar, Allâh'ın yaratmasında herhangi bir çelişki, zıtlık, uyuşmazlık ve farklılığın olamayacağı gibi ne bir eğrilik ne de bir çatışma olabileceğini söylemektedir. Aksine, Rahmân'ın yaratmasında *Hâlık*'ına delâlet edecek bir denge ve düzen bulunmaktadır.³⁶⁵ İnsan bakışlarını bu nizâma ne kadar çok çevirirse çevirsin, devasa büyüklüğüne rağmen onda bir çatlak göremeyeceği gibi defalarca bakması, ortaya konulan delîlin gücünü artırmakta ve ileri sürülebilecek mazeretleri de ortadan kaldırmaktadır.³⁶⁷

B-) Allâh'ın Birliği / Tevhîd

Tevhîd; Allah'ı birlemek, O'nu yegâne *ilâh*, *ma'bûd* ve *vâcibu'l-vücûd* olarak kabul ederek herşeyin *hâlık*'ı ve idârecisi olarak görmektir.³⁶⁸ Çünkü *vâcibu'l-vücûd* olan Allah'ın varlığı zâtından olmak zorundadır. Bu da ancak O'nun vahdetiyle mümkündür.³⁶⁹ *Tevhîd* kavramı temelde iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi; Yüce Allah'ı yegâne yaratıcı kabul etmek anlamına gelen *tevhîd-i rubûbiyet*, diğeri ise O'nu ibadet ve itaat edilmeye layık yegâne varlık olarak kabul etmek anlamına gelen *tevhîd-i amelî*'dir.³⁷⁰ Kur'ân'da *tevhîd-i rubûbiyet*'in öne çıktığı sûre kuşkusuz İhlâs sûresidir.

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

“De ki: ‘O, Allah’tır, tektir. Allah sameddir. Doğurmamış ve doğmamıştır. O’nun hiçbir dengi yoktur.’”³⁷¹ Muhammed el-Eşkar, sûrenin tefsirinde müşriklerin, Hz. Peygamber’e Allah’ın nesebini sormaları üzerine nâzil olduğunu söylemektedir.³⁷² Neseb isnât etmek, dolaylı olarak ortakların varlığını iddia etmek olduğu için âyette Allah’ın tekliği vurgulanmıştır.³⁷³ Buna değinen Eşkar, “Eğer siz O’nun (c.c.) nesebini soruyorsanız biliniz ki O Allah tektir, O’nun hiçbir ortağı yoktur.”³⁷⁴ diyerek müşriklerin sorusunu iptal etmiştir. İslâm’da Allah, *vâcibu'l-vücûd* kavramıyla açıklanmakta, varlığı başka bir varlığa muhtaç

³⁶⁵ el-Mülk 67/3.

³⁶⁶ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 754.

³⁶⁷ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 754.

³⁶⁸ Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, 40.

³⁶⁹ Nüreddîn es-Sâbüni, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: MÜ İlâhiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 22.

³⁷⁰ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi*, 367.

³⁷¹ el-İhlâs 112/1-4.

³⁷² Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, 24/727; Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 826.

³⁷³ Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, 24/727.

³⁷⁴ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 826.

olmayan şekilde bilinmektedir.³⁷⁵ Böyle bir ilâhın var olmak için bir nesebe, dolayısıyla ortağa ihtiyaç duyması düşünülemez. Bilakis O, mahlûkatın ihtiyaçlarında kendisine ilticâ edilendir. *Es-Samed* ismi de bunu ifâde etmektedir.³⁷⁶ Varlığı başka bir varlığa bağlı olan, diğer bir ifâdeyle sonradan olan bir şeyin, varlığının öncesinde ve sonrasında bulunacağı durum *adem*/yokluk hâlidir. Allâh'ın, evvelde ve âhirde yokluğu düşünülemediği gibi O'na nesep isnâd etmek de düşünülemez.³⁷⁷ Müfessirimiz, Katâde'den naklederek³⁷⁸ müşriklerin melekleri, yahûdilerin Üzeyr'i (a.s.), hıristiyanların da Mesîh'i (a.s.) Yüce Allâh'a nispet ettiklerini, Allâh'ın da “*Doğurmamış ve doğmamıştır*”³⁷⁹ âyetiyle onları tekzip ettiğini bildirmektedir.³⁸⁰

Kur'an'da Allâh'a yapılan ibadetlerde hiçbir şeyin O'na ortak koşulmaması emredilmektedir. *Tevhîd-i amelî*'yi ifâde eden âyetler Kur'an'ın birçok sûresinde yer almaktadır.³⁸¹ En'âm sûresindeki “*İşte bu Allah sizin rabbinizdir. O'ndan başka tanrı yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır. Öyleyse O'na kulluk edin...*”³⁸² *ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ*... âyetini örnek olarak getirebiliriz. Âyetin öncesinde yüce Allah'ın sıfatları sayılmakta, inkârcıların ona isnâd ettikleri şeyler rededilmektedir. Müellifimiz, bu vasıflarla muttasıf olan Allâh'ın dışında kulların başka bir ilâhı olmadığını, dolayısıyla kulluk edilmeye lâyık hak ilâhın Allâh'tan başkası olamayacağını ifâde ederek kulluktaki tevhitte vurgu yapmaktadır.³⁸³ Benzer şekilde A'râf sûresinde yer alan “*... kendisine içten bir inanç ve bağlılıkla O'na yalvarın!...*”³⁸⁴ *وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ*... âyetinin tefsirinde Eşkar, Allah Teâlâ'ya gerek kulluk ederken gerek duada bulunurken insanın samimi olması ve yapmış olduğu bu ibadetleri yalnızca Allah için yapması,

³⁷⁵ Kelâm âlimleri varlık kavramını üç başlık altında ele almaktadırlar. Bir şeyin zâtı varlığını gerektirirse *vâcip*, yokluğunu gerektirirse *mümtenî*, hem varlığını hem de yokluğunu gerektirmese *mümkün* olarak isimlendirilir. Bu zâviyeden bakıldığında Allah Teâlâ *vâcip*, şeriki *mümtenî* ve insan *mümkün* varlıktır. *Vücûb* kavramı da *vücûb-ı zâtî* ve *vücûb-ı bi'l-gayr* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yüce Allah *vücûb-ı zâtî*'dir. Bk. İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yâru'l-Ulûm -İsâgûcî Terceme ve Şerhi-*, haz. Ahmet Yasin Çomoğlu (Konya: Çizgi Kitapevi, 2020), 75.

³⁷⁶ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 826.

³⁷⁷ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 826.

³⁷⁸ Benzer rivâyetler için bk. Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, 9/455.

³⁷⁹ el-İhlâs 112/3.

³⁸⁰ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 826.

³⁸¹ Bk. en-Nisâ 4/36; el-En'âm 6/102; el-A'râf 7/29; el-Kehf 18/110; el-Mü'min 40/14; el-Beyyine 98/5.

³⁸² el-En'âm 6/102.

³⁸³ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 179.

³⁸⁴ el-A'râf 7/29.

ibâdetlerinde başkasını Allâh'a ortak koşmaması gerektiğini söyleyerek *ihlâs* kavramının içerisine *tevhîd* anlamını da dâhil etmiştir.³⁸⁵

C-) Allâh'ın Sıfatları

İnsanın, Allah Teâlâ'yı sıfatlarıyla düşünmesi zorunlu bir ihtiyaçtır. Kur'an'da Allah'tan bahsedilirken O'nun sıfatları zikredilmektedir. Allah'ın varlık sahibi olması, evvelinin ve âhîrinin olmaması, bir ortağının olmaması, varlığı için başkasına muhtaç olmayıp varlığı kendi nefsinden olması gibi sıfatlarını sıralabiliriz. Yine Kur'an'da Allah'a izâfe edilen *ayn*, *vech*, *yed* ve *istivâ* gibi sıfatlar da bulunmaktadır. Kimi âlimler "...O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işittir, her şeyi görür/الْبَصِيرُ/وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" ³⁸⁶ âyetinden hareketle zikredilen sıfatların te'vîl edilmesine gitmişlerdir. Çoğunluğunu Selefiyye'nin oluşturduğu diğer bir kesim âlimler ise bu sıfatları müteşâbih kabul etmişler ve hakkında yorum yapmaktan kaçınmışlardır. Müfessirimiz Eşkar'ın bu türden sıfatlara karşı tutumunu *te'vile* yaklaşımını incelerken aktarmıştık. Burada bir tanesini zikretmek gerekirse "*Bizim gözetimimiz altında ve öğrettiğimiz şekilde gemiyi yap...* وَالصَّنْعَ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا..." ³⁸⁷ âyetini örnek olarak verebiliriz. Muhammed el-Eşkar, *ayn*/عين kelimesini murâdifi olan *re'y*/رأي kelimesi ve mecâzî anlam olan *hıfz*/حفظ kelimesiyle açıklamaktadır.³⁸⁸ Esasen selefiyye düşüncede müteşâbih sıfatlar hakkında açıklama yapılmamaktadır. Eşkar âyetten geçen kelimenin müradifini kullanarak kelimenin anlam alanını hasretmiş, dolayısıyla te'vîl etmiştir. Bu yaklaşım modern dönem selefilikte sıklıkla görülebilen bir husus olmakla birlikte klasik selefilikte bu durumdan kaçınılmaktadır.³⁸⁹

2.4.2 Nübüvvet Anlayışı

Kavram olarak nübüvvet; "Allah ile kullarından akıl sâhibi olanlar arasında uhrevî ve dünyevî işlerindeki sıkıntıları ortadan kaldırmak için yürütülen risâlet vazifesini ifâde etmektedir / وَالنُّبُوءَةُ: سِفَارَةٌ بَيْنَ اللَّهِ وَبَيْنَ ذَوِي الْعُقُولِ مِنْ عِبَادِهِ لِإِزَاحَةِ / رِسَالَتِهِمْ وَمَعَايِشِهِمْ" ³⁹⁰ Risâlet kavramıyla da ifâde edilen nübüvvetin temel

³⁸⁵ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 196.

³⁸⁶ eş-Şûrâ 42/11.

³⁸⁷ Hûd 11/37.

³⁸⁸ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 289.

³⁸⁹ Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi'Şerhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Kâhire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388), 13/406.

³⁹⁰ İsfahânî, "nb'e", 789.

özelliği vahiy bilgisine sâhip olmasıdır. Çünkü peygamberler risâlet görevlerini yerine getirebilmeleri için vahiy almak durumundadırlar.³⁹¹

Nübüvvet ile ilgili bir diğer husus da *isbât-ı nübüvve* konusudur. Kelâmcılar risâletin ispatı için *mucize* kavramını tartışmışlar ve bu kavramı risâletle ilişkilendirmişlerdir. Mutezilî kelâmcısı Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1025) mucizeyi “Allah tarafından, kulların yapmaya güç yetiremediği, nübüvvet iddiasını doğrulayacak şekilde gelen olağan üstü işler/ أمر واقع من الله تعالى، تنتقض به العادة، ويتعذر على العباد فعله، خاص بمذعي النبوة، على وجه التصديق له”³⁹² şeklinde tanımlaması bu durumu göstermektedir. Eş’arî kelâmcısı Bâkîllânî (ö. 403/1013) yukarıdaki tanıma ek olarak mucizenin “meydan okumayla birlikte/مقترباً بالتحدي”³⁹³ olması gerektiğini şart koşturmuşur.³⁹⁴ Eşkar bunun gerekçesini, Bâkîllânî’nin kerâmet ile mucizeyi ayırmasından kaynaklandığını söylemektedir.³⁹⁵ Kerâmetin varlığını kabul etmeyen Kâdî Abdulcebbâr ise böyle bir ayrıma gitmemektedir. Kur’ân’da birçok yerde nübüvvet vahiy ile ilişkilendirilmiş³⁹⁶ ve meydan okunmuştur.³⁹⁷ Risâletin temel özelliği olan vahiy olmakla birlikte vahyin yüklediği sorumlulukların başında tebliğ görevi gelmektedir. Kur’ân’da bu sorumluluğa işaret eden âyet şudur: “Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O’nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphe yok ki Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.”³⁹⁸ Eşkar, âyetin tefsirinde Allâh’ın Hz. Peygamber’e inzâl ettiği şeyleri insanlığa ulaştırmasını emrettiğini, bu vahiyden hiçbir şey gizlememesi gerektiğini belirtmekte, devâmında ise Hz. Peygamber’in risâlet görevini yerine getirdiğini, ümmetine hakkıyla tebliğ ettiğini vurgulamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber, ashabına “tebliğ ettim mi/هل بلغت” sorusunu yöneltmiş, ashabı da onun için şahitlik etmiştir.³⁹⁹

Muhammed el-Eşkar, Hz. Peygamber’in tebliğ görevini yerine getirirken Allâh’ın onu insanlardan koruyacağını, dolayısıyla hiçbir kimsenin onu Allâh’ın

³⁹¹ Demirci, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, 130.

³⁹² Ebu’l-Hasen Kâdî Abdulcebbâr b. Ahmed, *el-Muğnî fî Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl* (Kâhire: Vizâratü’s-Sekâfeti ve’l-İrşâdi’l-Kavmî, 1380), 15/199.

³⁹³ Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bakîllânî, *Kitâbu’l-Beyân anî’l-Farkı beyne’l-Mu’cizât ve’l-Kerâmât*, nşr. Richard J. McCarthy (Beyrût: el-Mektebetu’s-Şarkıyye, 1958), 31.

³⁹⁴ Eşkar, *Ef’âlu’r-Rasûl*, 1/252.

³⁹⁵ Eşkar, *Ef’âlu’r-Rasûl*, 1/252.

³⁹⁶ Bk. en-Nisâ 4/163; en-Nahl 16/43; el-Enbiyâ 21/7; ez-Zümer 39/65.

³⁹⁷ Bk. el-Bakara 2/23-24; Hûd 11/13-14; el-Enfâl 8/31; el-İsrâ 17/88.

³⁹⁸ el-Mâide 5/67.

³⁹⁹ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 150.

vahyini insanlara ulaştırması hususunda engelleyemeyeceğini bildirmektedir. Bu konu hakkında Hz. Âişe'den gelen bir rivâyeti örnek göstermektedir. Buna göre Hz. Peygamber (muhafız vb. yöntemlerle) kendisini korumaya alıyordu, “وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ”⁴⁰⁰ âyeti nâzil olunca Hz. Peygamber; “ey insanlar savulun! And olsun Rabbim beni korumaktadır” diyerek evinden çıkmıştır.⁴⁰¹

Buraya kadar açıklamalardan anlaşılabileceği üzere Eşkar, Hz. Peygamber'in tebliğ görevi bulunduğunu ve bu görevi hakkıyla yerine getirerek ashabının da buna şahit olduğunu kabul etmektedir.⁴⁰²

Hiz. Peygamber'in teşrî görevine de değinen Eşkar, Haşr sûresinde bulunan “...Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının...”⁴⁰³ “وَمَا أَتَيْكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا”⁴⁰⁴ âyetinin *fev/ganimetler* hakkında olduğunu ilk etapta söylese de buradan “Hz. Peygamber'in Allâh'a itaat için emrettiği şeyleri yapın, Allâh'a karşı masiyet olan şeyleri yasakladığında da kaçının” anlamının çıkabildiğini söylemiştir. Dolayısıyla âyet her ne kadar ganimet taksimiyle alakalı olsa da Eşkar, hükmün genel bir hüküm olabileceğini de ifâde etmiştir.⁴⁰⁵

Kur'an'da Hz. Peygamber'in müjdecî ve uyarıcı olduğunu beyân eden âyetler bulunmaktadır. Muhammed el-Eşkar “*Kuşkusuz seni şahit, müjdecî ve uyarıcı olarak gönderdik*”⁴⁰⁶ “إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا”⁴⁰⁷ âyetinin tefsirinde Allah Rasûlünün ümmeti üzerine şahit, itaat edenler için *mübeşşir* ve isyan edenler için uyarıcı olduğunu söylemektedir.⁴⁰⁸ Benzer şekilde Müellifimiz Ahzâb sûresi 21. âyetinin tefsirinde Hz. Peygamber'in *temsîl* özelliğine değinerek onun “Doğru bir rol model/قدوة صالحة” olduğunu dile getirmektedir. Eşkar'a göre Allah Rasûlü'nün örnekliği bütün hâllerini kapsamaktadır.⁴⁰⁹ Bu açıdan baktığımızda Eşkar'ın sünnet algısının Hz. Peygamber'in bütün fiillerini kapsadığını söylememiz mümkündür.

2.4.3 Âhiret Anlayışı

İslâm'da âhiret inancı gaybî konuların ilk sıralarında gelmektedir. Ancak vahiy vasıtasıyla öğrenebileceğimiz âhiret ahvâli hakkında bilgiler gerek

⁴⁰⁰ el-Mâide 5/67.

⁴⁰¹ Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'an”, 6 (3046); Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 150.

⁴⁰² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 150.

⁴⁰³ el-Haşr 59/7.

⁴⁰⁴ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 731.

⁴⁰⁵ el-Feth 48/8.

⁴⁰⁶ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 679.

⁴⁰⁷ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 552.

Kur'ân'da gerek hadîslerde yer almaktadır. Âhiret hayatı genel olarak *kıyâmet*, *ba's*, *cennet* ve *cehennem* gibi kavramlar üzerinden incelenmektedir.⁴⁰⁸

Eşkar, Kur'ân'da geçen “sâat/الساعة” kavramıyla kıyâmetin ifâde edildiğini belirtmektedir. Kıyâmetin ne zaman meydana geleceğine dâir bilginin Allah katında olduğunu âyetler ışığında söylemektedir.⁴⁰⁹ Örneğin A'râf sûresinde yer alan “‘Ne zaman gelip çatacak?’ diye sana kıyamet saatini sorarlar. De ki: ‘Onun hakkındaki bilgi sadece rabbimin katındadır.../يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسِيهَا...’⁴¹⁰” âyetinin tefsirinde soruyu soranların yahûdiler, bir görüşe göre müşrikler olduğunu belirtmekte, kıyâmetin ne zaman vuku bulacağına dâir bilginin ancak Allah'a ait olduğunu ve bu bilgiyi izhâr edecek olanın da Allah'tan başkası olamayacağını vurgulamaktadır. Müellif; gaybin anahtarlarının beş adet olduğunu, bu beş şeyi Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğini, bunlardan bir tanesinin de kıyâmet vakti olduğunu söylemektedir.⁴¹¹

Öldükten sonra diriltilmek anlamına gelen “ba's/البعث” kelimesi Kur'ân'da birçok âyette yer almaktadır.⁴¹² Bakara sûresi 259. âyetinde yer alan, müfessirimizin Üzeyr (a.s.) olarak kabul ettiği, haraba dönmüş şehre uğrayan kişinin dirtilmesini anlatan âyeti örnek verebiliriz. Müfessirimiz âyette yer alan kişinin İsrâîloğullarının peygamberi olan Üzeyir (a.s) olduğunu kabul etmektedir. Ahâlisi yok olan bu şehrin nasıl diriltileceğini düşünmesi üzerine Allah onu yüz yıl boyunca ölü kılmış ve sonrasında diriltmiştir. Müfessirimiz Üzeyir'in (a.s) bizzat kendi nefsinden örnek sunularak dirtilmenin anlatıldığını belirtmektedir. Bu diriltirme Allah'ın öldükten sonra diriltmesine bir gösterge olarak ibretlere sunulmuştur.⁴¹³

Kur'ân'da mükafat ve cezâ olarak zikredilen cennet ve cehennem kavramları birçok âyette mürâdifleriyle birlikte yer almaktadır. Müfessirimiz Eşkar, insanların iki fırkaya ayrılarak mutlu veya bedbaht olarak isimlendirileceklerini söylemektedir. İnkârcıların ve isyankârların şekâvet içerisinde olduklarını, imân edip sâlih amel işleyenlerin ise suedâ içerisinde

⁴⁰⁸ Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, 264, 274, 278, 285.

⁴⁰⁹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 223.

⁴¹⁰ el-A'râf 7/187.

⁴¹¹ “مفاتيح الغيب خمس لا يعلمها إلا الله منها وقته قيام الساعة” Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 223.

⁴¹² el-Bakara 2/56, 259; el-İnfîtâr 82/4 vd.

⁴¹³ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 54.

olduklarını dile getirmektedir.⁴¹⁴ Muhammed el-Eşkar cennet ve cehennemin kesintisiz, ebedî ve nihâyetsiz olduğu kanâatine sahiptir.⁴¹⁵

İlkel kavimlerden günümüze kadar varlığını koruyan âhiret inancı, semâvî dinlerin temel özelliklerinden biri olsa da, bazı yahûdi ve hıristiyan mezhepleri âhiret inancını reddetme yoluna gitmişlerdir. İslâm kültürünün içerisinde varlık gösteren bazı kesimlerin de âhiret inancını yok sayar mahiyette düşünceler serdetmeleri zaman zaman müşâhede edilmiştir.⁴¹⁶ Ayrıca İslâm kültüründe cennet ve cehennemin sonlu olup olmaması da tartışılmıştır. Müfessirimiz Eşkar, söz konusu iki kavramın kesintisiz bir şekilde dâim olduğunu söylemekle “huld/الخلد” kavramına sonsuzluk anlamı yüklediğini görmekteyiz.⁴¹⁷

2.4.4 Sosyal Boyutlu Âyetlere Bakışı

Kur’ân-ı Kerîm, insanlığın her alanına hitap eden ilâhî bir vahiy olması nedeniyle toplumsal bir varlık olan insanın, içerisinde bulunduğu toplumla ilişkilerini düzenleyen ilkeleri de beraberinde getirmiştir. Tefsirini, toplumu irşad amacıyla oluşturduğunu ifade eden⁴¹⁸ Eşkar’ın toplumsal yönü olan âyetleri nasıl tefsir ettiğini bu başlık altında inceleyeceğiz.

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَاناً وَكُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

“Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O’nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız.”⁴¹⁹ Muhammed el-Eşkar âyetin tefsirinde Yüce Allâh’ın emrettiği tutunulacak ipin İslâm dîni/Kur’ân olduğunu beyân ederek dinde ihtilaftan kaynaklanan ayrılıklardan sakınılması gerektiğini vurgulamıştır. İslâmiyetten önce insanlar birbirleriyle savaşıp mallarını yağmalarken İslâm nimetiyle kardeş olduklarından bahseden müellif, Allâh’ın, insanlığı Hz. Muhammed’i (s.a.v.) göndererek kurtardığını ifâde etmektedir. Tefsirin devamında Ebû Saîd el-Hudrî’nin (ö. 74/693-94) Hz. Peygamber’den,

⁴¹⁴ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 299-300.

⁴¹⁵ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 300.

⁴¹⁶ Bekir Topaloğlu, “Âhiret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/543-545.

⁴¹⁷ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 300.

⁴¹⁸ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, Mukaddime.

⁴¹⁹ Âl-i İmrân 3/103.

Kur’ân’ın müminler için önemini gösteren şu hadîsini nakletmektedir. “Allâh’ın kitâbı, gökten yere uzatılmış Allâh’ın ipidir.”⁴²⁰

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”⁴²¹ Müfessirimiz *ma’rûfu* (iyiliği) emretmekten kastedilenin davet, emir ve nehiy görevini yerine getirilmesi olarak açıklamaktadır. Âyette geçen emrin muhatabının ümmetin tamamını kapsadığını söyleyenler olsa da doğrusunun ümmet içinde bir topluluk olduğunu ifâde etmektedir. Bu tâife eğiterek, öğüt vererek ve yol göstererek hayra davet eder. Eliyle ve diliyle *ma’rûfu* (iyiliği) emreder, *münkeri* nehyeder. Bunlar, emredilen şeylerin *ma’rûf*, yasaklanan şeylerin *münker* olduğunu bilen ilim ehline has farz-ı kifâyelerdir.⁴²²

Ma’rûfu emretmenin ve *münkeri* nehyetmenin Kitap ve Sünnet ile sabit olduğunu söyleyen Eşkar, bu görev ve sorumluluk hakkında özetle şunları söylemektedir: “Bu görev temiz şeriatın temellerinden büyük bir temelidir. Onunla şeriatın düzeni tamamlanır. Çünkü her dîn sahiplerinde durum böyledir. Bir kesim insanlar dîne olan cehaletlerinden dolayı veya hevâlarına uydukları için dinlerinden saparlar. Dînin sorumluluklarını yerine getirmeyi ihmal ederek birbirlerine zulmederler. Gidişatı düzelten, sapanları doğru yola sevkeden, ihmalkârlara öğüt veren ve onları zâlimlerin elinden alan birileri bulunmazsa sapsalar çoğalır ve büyür. Neticede dîn unutulur gider ve nişâneleri değişir.” Müellif, Yüce Allâh’ın İsrailoğulları’nın gidişatına benzemeye karşı bizleri uyardığını vurguladıktan sonra onların emir ve yasakları terk ettikleri için Allâh’ın rahmetinden uzaklaştıklarını ifâde etmiştir. Konuyla ilgili âyetleri de delil getirmiştir.⁴²³ “...bütün bunlar da isyan etmeleri ve haddi aşmalarının sonucuydu/يَعْتَدُونَ”⁴²⁴ âyeti ile “İşledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi!! كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ”⁴²⁵

⁴²⁰ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 79; Hadîs’in metni şöyledir:

عن أبي سعيد الخدري أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: كتاب الله هو حبل الله الممدود من السماء إلى الأرض

Bk. Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-Musannef fi’l-Ehâdisi ve’l-Âsâr*, thk. Muhammed Abdusselâm Şâhin (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmîyye, 1438/2017), 6/134.

⁴²¹ Âl-i İmrân 3/104.

⁴²² Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 80.

⁴²³ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 80.

⁴²⁴ el-Bakara 2/61.

⁴²⁵ el-Mâide 5/79.

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayınız. İşte onlar için büyük bir azap vardır.”⁴²⁶ İhtilâfa düşenlerin yahûdi ve hıristiyanlar olduğunu söyleyen müellif, Yüce Allâh’ın fırkalaşıp bölünmeyi yasakladığını bildirmiştir. Ayrılığa düşenlerin bu ümmetin bidatçılarının da olabileceğini nakleden Eşkar, ayrılık ile kastedilenin her türlü ihtilaf olmadığını, yalnızca dinin zarûriyyâtında ve temellerinde ihtilaf ederek ayrılmak olduğunu ifâde etmektedir.⁴²⁷

إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِيبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ

“Size bir iyilik gelirse bu onları üzer, ama başınıza bir kötülük gelse buna sevinirler. Eğer sabreder ve sakınırsanız, onların tuzağı size hiçbir zarar vermez. Allah onların yaptıklarını çepeçevre kuşatmıştır.”⁴²⁸ İslâm toplumuyla diğer toplumların bir arada yaşadığı koşullarda riâyet edilmesi gereken unsurlardan biri de sabırlı ve dikkatli olmaktır. Buna işaret eden âyetin tefsirinde müellifimiz, İslâm’a karşı düşmanca tavır içinde olanların, Müslümanlara iyilik dokununca üzülen kimselerin sırdaş edinmeye ehil olmadıklarını anlatmaktadır. Nitekim öncesinde geçen “Ey iman edenler! Sizden olmayanları sırdaş edinmeyin.../... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ”⁴²⁹ âyeti de bu konuya değinmektedir. Müellif, onlarla savaştaki zorluklara katlanıldığında ve onları dost edinmekten sakınıldığında, yapmış oldukları kötülüklerin, çevirmiş oldukları işlerin ve kurmuş oldukları tuzakların Müslümanlara hiçbir zarar veremeyeceğini belirtmektedir.⁴³⁰

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

“Onlar (takvâ sahipleri) bollukta da darlıkta da Allah yolunda harcarlar, öfkelerini yenerler, insanları affederler. Allah işini güzel yapanları sever.”⁴³¹ “Serrâء/السَّرَّاءِ” kolaylık ve bolluğu, “Darrâء/الضَّرَّاءِ” zorluk ve çetin koşulları ifâde etmektedir. Öfkelerini yutanlardan kastedilenin kızgınlığını gizleyip kalbine atanlar ve öfkeleri sebebiyle kimseye zulmetmeyenler olduğunu söyleyen müellif, kişi için “Öfkesini yuttu” denildiğinde öfkелendiğinde susup izhar etmediğinin anlaşılacağını söylemektedir. Eşkar, âyetteki affın nasıl olacağını anlatırken

⁴²⁶ Âl-i İmrân 3/105.

⁴²⁷ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 80.

⁴²⁸ Âl-i İmrân 3/120.

⁴²⁹ Âl-i İmrân 3/118.

⁴³⁰ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 82-83.

⁴³¹ Âl-i İmrân 3/134.

kişinin gücü yettiği hâlde kendisine karşı suç işleyip muâheze edilmeyi hak edenin cezasından vazgeçmesi şeklinde izah etmektedir. Allah'ın sevdiği kullar, yukarıda sayılan işleri güzel bir şekilde yapanlardır.⁴³² Görüldüğü üzere âyetin tefsirinde toplumsal irşâd çabası güdülmüş, toplumsal kardeşliği pekiştirecek olan yardımlaşmanın her koşulda olması gerektiği vurgulanmış, insanlardan toplumda ortaya çıkabilecek sorunlar karşısında af yolunu tutmaları teşvik edilmiştir.

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ
وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

*“Sen onlara sırf Allah'ın lütfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.”*⁴³³

Eşkar bu âyeti tefsir ederken özetle şöyle demektedir: Allâh'ın senin ve onların üzerine olan rahmetinden dolayı onlara yumuşak davrandın yani dostça davrandın. Hz. Peygamber'in onlara rıfkatle davranması ancak Allah Teâlâ'dan Rasûlüne bahşedilen büyük bir rahmet sebebiyledir. Bu, ashabının kalblerini ısıtırmak ve din işlerinde müstakim olmak içindir. فض: kaba, zalim çirkin yaratılışlı demektir. غليظ القلب: Kalbin katılığı, merhametinin azlığını, hayır işlemeye meylinin olmamasını ifade etmektedir. Şayet kaba ve katı kalpli biri olsaydın senden uzaklaşarak etrafından dağılıp giderler ve parçalanarak bölünürlerdi. Öyleyse sana karşı olan haklarından dolayı onları affet. Allah hakkı olan hususlarda da onlar için Allah'tan bağışlanma dile. Sana gelen savaş ve benzeri hususlarda onlarla istişare et. Bunda ashabının gönlünü almak, kalplerini çekmek ve senden sonra gelen ümmete bunun meşruiyetini bildirmek vardır. Müşâvere, şeriatın açıkça hükmünü belirttiği işlerin dışında kalan hususlar için geçerlidir. Böylece vâliler/yöneticiler için bilmedikleri hususlarda ve dinî konularda proplem yaşadıklarında ilim sahipleriyle istişare yapmaları zorunludur. Aynı şekilde harple alakalı ordunun önde gelenleriyle, maslahatları için insanların önde gelenleriyle, ülkenin ıslahatı ve imarı için önde gelen kâtiplerle, işçilerle ve vezirlerle istişare etmeleri zorunludur. İstişare sonucunda bir işin gerçekleştirilme kararı alındığında ve kişinin kalbi de buna kanaat getirdiğinde artık o iş yapılırken

⁴³² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 84.

⁴³³ Âl-i İmrân 3/159.

Allah’a tevekkül etmek gerekmektedir.⁴³⁴ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî’den (ö. 671/1273) nakilde bulunan Eşkar, ilim ve din ehliyle istişâre yapmayan yöneticinin azledilmesi gerektiğini düşünmektedir.⁴³⁵

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ

“Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilâkis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri mal kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah’ındır. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁴³⁶

Müfessir, cimrilik anlamına gelen “buhl/البخل” kelimesini “İnsanın yerine getirilmesi gerekli olan bir hakkı engellemesi, harcama yapmanın gerekli olduğu yerde harcamayı terk etmesi” şeklinde açıklamaktadır. Cimrilerin ellerinde bulunan şeylerin geri verecekleri ödünç emânetlerden ibâret olduğunu ifâde ettikten sonra Ebû Hureyre’den (r.a.) hadîs-i şerîf nakletmektedir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle demektedir: “Allah kime bir mal verir de o kişi zekâtını vermezse kıyamet gününde o mal (zehirden tüyleri gitmiş) derisi kel, (iki gözü) üstünde (vahşiliğini ifâde eden) iki siyah noktası olan bir yılan suretine konulur da mal sahibinin boynuna gerdanlık yapılır. Sonra yılan, sahibinin çenesini yakalar ve ‘ben senin malınım, ben senin hazinenim’ der.” Rivâyetin devamında Hz. Peygamber’in bu âyeti okuduğu bilgisi geçmektedir.⁴³⁷ Tefsirinden anlaşıldığı üzere Eşkar’a göre mal ve servet kişiye ödünç olarak verilmiştir. Dolayısıyla kişi emânet sorumluluğunu yüklenmeli ve ihtiyaç sahiplerinin kişinin malında bulunan haklarını teslim etmelidir.

Eşkar, cimriliğin zıttı olan israfı, israf kavramıyla bağlantılı olan ıktâr ve kıvâm kavramlarını Furkan sûresi 67. âyette geçen “Ve onlar ki, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar.” ifadesini yorumlarken şöyle açıklamaktadır: “İsrâf, harcamış olduğu şey helal olsa bile çok harcayarak sınırı aşmaktır. İktâr, harcamayı kısımdır. Kıvâm ise ne kendisini ne de ailesini aç ve açıkta bırakan, ailesinin temel ihtiyaçlarını karşılayan mutedil bir şekilde harcamadır. İnsanların “israf etti” diyecekleri kadar harcamamaktır. Bilakis mutedil bir harcamadır. Allah ona nimetini genişlettiği zaman oda

⁴³⁴ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 89.

⁴³⁵ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 89.

⁴³⁶ Âl-i İmrân 3/180.

⁴³⁷ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 92-93.

harcamasını genişletir, infakta bulunur ancak ihtiyaç zamanı için birikim de yapar.”⁴³⁸

Müfessir, Allah'ın, insanların istediği ve istemediği her şeyi kendilerine verdiğini ve Allah'ın nimetlerini herhangi bir sayma yöntemiyle saymaya kalksalar buna güç yetiremeyeceklerini bildirmektedir. Eşkar bu nimetleri, insanın azalarından birisi veya duygularından herhangi birisi ya da Allah'ın kulun bedeninde yarattığı bütün nimetleri ve kendisine her vakit çeşit çeşit farklı türde ulaştırdığı nimetler şeklinde açıklamaktadır. Ardından “Allah'ım kendisiyle bizi nimetlendirdiğin ve yalnızca senin bilebildiğin bütün nimetler için sana şükrederiz.” şeklinde dua etmektedir. Buna ilaveten insanın kendisine bahşedilen nimetleri inkâr etmesi ve gerektiği gibi şükretmemesi sebebiyle nankör olduğunu dile getirmektedir.⁴³⁹

Müfessire göre Âl-i İmrân sûresi 186. âyette bildirilen “*Muhakkak siz, mallarınız ve canlarınız hususunda imtihan olunacaksınız. Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve Allah'a (cc) ortak koşanlardan size eziyet verici birçok söz işiteceksiniz. Eğer sabreder ve Allah'tan (cc) gereği gibi korkarsanız, şüphesiz işte bu azmi gerektiren işlerdendir.*”⁴⁴⁰ ifadesi, güçlülere karşı nefislerini sebat ve sabır üzere tutmaları için Hz. Nebî (s.a.v.) ve ümmetine inkârcılar ve fasıklar tarafından karşılaşacakları şeylerden dolayı teselli amacıyla söylenmiş bir hitaptır. Eşkar âyetin açıklamasının devamında, malları hakkında karşılaşılacak musibetlerle, vâcib infaklarla ve mallarla alakalı diğer şer'î yükümlülüklerle sınanacaklarını, canlar hususunda ise ölüm, hastalık, dostların kaybedilmesi ve Allah yolunda savaş ile imtihan edileceklerini söylemektedir. Âyetin devamında müellif, yahûdiler ve hıristiyanlar ile ehli kitabın dışında kalan diğer küfür taifeleri olan müşriklerin, Müslümanların dinlerine ve onurlarına ta'n eden birçok ezâ edeceklerini, bütün bunlara karşı Müslümanların sabır ve takva gibi azmi gerektiren işler yapmaları gerektiğini belirtmektedir.⁴⁴¹

Müfessir Hucurât sûresi 9. âyetin tefsirinde, Müslümanlardan iki topluluk savaştığı zaman aralarında sulhün gerçekleşmesi için Müslümanların çalışması ve onları Allah'ın hükmüne çağırması gerektiğini ifade etmektedir. Eşkar, şayet bundan sonra da iki topluluktan biri diğerine karşı saldırı içinde olursa ve sulhü

⁴³⁸ el-Furkan 25/67.

⁴³⁹ İbrahim 14/34.

⁴⁴⁰ Âl-i İmran 3/186.

⁴⁴¹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 94.

kabul etmez, hatta kendisine ait olmayan hakkı isterse bu takdirde Müslümanların bu bağî topluluk ile Allah'ın emrine ve hükmüne dönünceye kadar savaşmaları gerektiğini fakat isyanlarından dönerlerse ve Allah'ın kitabına ve hükmüne davete icabet ederlerse bu takdirde müslümanların iki topluluk arasında adaletle hükmetmesi gerektiğini bildirmektedir. Buna ilaveten zulmü terkedip diğer topluluğa olan haklarını ödeyene kadar zalim topluluğun elindeki gücü ve malı almalarının, iki topluluk arasında adaletle hükmetmelerinin zorunlu olduğunu, şüphesiz ki Allah'ın adil olanları sevdiğini dile getirmektedir.⁴⁴²

Hucurât sûresi 10. âyetle ilgili olarak da benzer şekilde müfessir, Müslümanlar birbirleriyle düşman olup savaşsalar ya da devlet başkanının emrinden haksız yere çıkıp bağî bir topluluk olsalar bile Müslümanların birbirleriyle kardeş olduklarını ifade etmektedir. Buna ek olarak Müminlerin tek bir asla, imana bağlı olduklarını, dinlerinde bir olmaları hasebiyle kardeş olduklarını bildirmektedir.⁴⁴³

*“Ey iman edenler bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin, belki (alay ettikleri kimseler) onlardan daha iyidirler. Kadınlar da diğer kadınlarla alay etmesin; belki onlar, kendilerinden daha iyidirler.”*⁴⁴⁴ âyetinin tefsirinde Eşkar, belki de kendileriyle alay edilenlerin, Allah katında onlarla alay edenlerden daha hayırlı olduğunu söylemektedir. Kadınların da diğer kadınları alaya almaması gerektiğini, alaya alınan kadınların alay eden kadınlardan daha hayırlı olabileceğini âyette yer aldığı gibi ayrıca zikretmiştir. Devamında, birbirinize ta'n etmeyin (birbirinizi ayıplamayın), birbirinize sahibini kızdıracak kötü lakaplar takmayın şeklinde emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkerde bulunmuştur. Nitekim düşmanlığa götüren bu davranışların yasaklandığını ifade etmiştir. Buna, Müslüman bir kardeşine “Ey Fasık!”, “Ey Münafık!” veya “Ey Yahudi”, “Ey Hıristiyan” veya “Ey Köpek”, “Ey Eşek”, “Ey Domuz” şeklinde hitap etmeyi örnek olarak vermiştir. Sahibini kötüleme amacı taşımayan meşhur lakapların ise bunun dışında bulunduğunu dile getirmiş, hadis râvilerinden A'meş (ö. 148/765) ve A'rec'i (ö. 117/735) buna misal göstermiştir. Müfessir, İslâm'a girmesinden ve tövbe etmesinden sonra kişinin kâfir veya zânî olarak isimlendirilmesinin ne kadar

⁴⁴² el-Hucurât 49/9; Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 685.

⁴⁴³ el-Hucurât 49/10; Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 686.

⁴⁴⁴ el-Hucurât 49/11; Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 686.

da kötü bir iş olduğunu, Allah'ın yasakladığı şeyden kim tövbe etmezse işte onların zalimlerin ta kendileri olduğunu bildirmiştir.⁴⁴⁵

Hucurât sûresi 12. âyette geçen “*Zannın birçoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır.*” emri, müfessire göre hayır ehli hakkında kötü düşünmekle ilgilidir. Müellif, kötülük ve fık ehli hakkında onlardan sadır olan şeyin benzerini düşünmekte sakınca bulunmadığını ifade etmektedir. Nitekim ona göre, kötü zan, kendisinde emaresi görünen kişiye zarar vermez, onun hakkında kötü zanda bulunup da bu konuda konuşmadıkça günah yoktur. Şayet bu zannı konuşur ve onu izhar ederse günaha girmiş olur. Özetle Eşkar’a göre, zahiren iyi bir kimse hakkında çirkin zanda bulunmak caiz değildir, zahiren kötü bir kimse hakkında çirkin zanda bulunmanın günahı yoktur.⁴⁴⁶

Âyetin devamında geçen tecessüs kelimesini müfessir, “Müslümanların ve mahremlerinin senden gizlemiş oldukları ayıplarını araştırmandır.” şeklinde açıklamıştır. Ardından “Birbirinizi gizlice arkasından onu kötüleyen şeylerle tartışmayın.” diyerek gıybet kavramını zikretmiştir. Eşkar’a göre gıybet; nitelenen kişide o vasıf mevcut olsa bile kişiyi arkasından hoşlanmayacağı şekilde anmaktır. Şayet bu vasıf uydurulmuşsa ve gıybet edilen kişide bu durum yoksa o taktirde bu, bühthan olur.⁴⁴⁷

Âyette Allah Teâlâ gıybeti ölü eti yemeye benzetmiştir. Müfessire göre, ölü kişi, etinin yenmesini bilemediği gibi canlı kişi de gıyabında yapılan gıybeti bilemez, ölünün etinin kesilip yendiği gibi kendisini savunmaya güç yetiremez. Fakat mevcut olan kişi ise kendisini kötü sözden savunmaya güç yetirebilir. Ona göre bu âyet nefret ettirme kabilindendir. Çünkü şer’an yasaklanmasına ek olarak insanın tabiatı insan eti yemekten tiksindir onu çirkin bulur. Bu minvalde müellif, “bu durumdan tiksindiğiniz gibi kişileri gıyaben kötü bir şekilde anmaktan da kaçınınız” şeklinde bir uyarıyla âyetin tefsirini sonlandırmıştır.⁴⁴⁸

Hucurât sûresi 13. âyette bildirilen insanlığın bir erkekle bir dişiden yaratılmasını Eşkar, Hz. Âdem ve Hz. Havva olarak yorumlamaktadır. Ona göre buradaki amaç insanlığın tek bir nesebe bağlı olduğunu ifade etmektir. İnsanlığın

⁴⁴⁵ el-Hucurât 49/11; Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 686.

⁴⁴⁶ el-Hucurât 49/12; Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 686.

⁴⁴⁷ el-Hucurât 49/12; Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 686.

⁴⁴⁸ el-Hucurât 49/12; Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 686.

soyu tek bir baba ve tek bir annede toplanmıştır. Aralarında nesepleriyle övünecek durumları yoktur, bu bakımından hepsi eşittir.⁴⁴⁹

Âyetin devamında müfessir *şa‘b* ve *kabîle* kelimelerinin tanımına yer vermiştir. Ona göre *şa‘b*; Mudarr ve Rebia gibi kabileleri kapsayan büyük milletlerdir. *Kabîle* ise bunun daha altıdır. Rebia’nın Benî Bekr kabilesi ve Mudarr’ın Benî Temîm kabilesi gibi. Bir görüşe göre Acem boylarına *şa‘b*, Arap boylarına *kabîle* denilmiştir. Ardından Eşkar, Allah Teâlâ’nın bu kabileleri nesepleriyle övünmeleri için değil, tanışmaları için kabile ve milletler halinde yarattığını, aralarındaki üstünlüğün ancak takva ile olduğunu, takva elbisesini giyen kişinin en değerli, en şerefli ve en faziletli olmaya daha layık olduğunu bildirmiş ve Buhari ve diğerlerinin Ebu Hureyre’den naklettiği şu hadis-i şerifi zikretmiştir: “Ebû Hüreyre radiyallahu anh şöyle dedi: Bazı insanlar Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem’e: ‘Ey Allah’ın Resûlü! İnsanların en hayırlısı, şerefli kimdir?’ dediler. Nebi sallallahu aleyhi ve sellem: ‘Allah’tan en çok korkanlarıdır’ buyurdu. Ey Allah’ın Resûlü! Biz bunu sormuyoruz, dediler. ‘O halde, Allah’ın halîli (İbrâhim)’in oğlu, Allah’ın nebîsi (İshak)’ın oğlu, Allah’ın nebîsi (Yakub)’un oğlu, Allah’ın nebîsi Yusuf’tur’ buyurdu. Ey Allah’ın Resûlü, biz bunu da sormuyoruz, dediler. ‘O halde siz benden Arap kabilelerini soruyorsunuz.’ ‘Evet’ dediler. ‘(Bilin ki) Câhiliye döneminin en hayırlıları, şayet dinde derin anlayış sahibi olurlarsa, İslâmiyet devrinin de en hayırlıları olurlar’ buyurdu.”⁴⁵⁰

*“Allah, sizinle din konusunda savaşımayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik etmekten, onlara adaletle davranmaktan sakındırmaz. Allah, adaletle muamele edenleri sever.”*⁴⁵¹ âyetinin tefsirinde Eşkar, Allah’ın bu kimselere sıla-yı rahim, komşuya yardım ve misafirlik gibi iyilik namına bir şey yapılmasını yasaklamadığını, sizinle onlar arasında ahde vefa, emanetin iadesi ve onlardan satın aldıklarınızın ücretini eksiksiz ödemeniz gibi onların lehine olan hakları eda ederek adaletli davranmanızı da yasaklamadığını, Allah’ın adaletli olanları sevdiğini dile getirmiştir. Ona göre âyetin anlamı, Allahu Teâlâ’nın müminlerle savaşın terki üzerine kafirlerden ahit yapanlara ve müminlere karşı

⁴⁴⁹ el-Hucurât 49/13; Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 687.

⁴⁵⁰ Buhârî, Enbiyâ 8, 14, 19, Menâkıb 1, Tefsîru sûre (12), 2; Müslim, Fezâil 168; el-Hucurât 49/10; Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 687.

⁴⁵¹ el-Mümtehhine 60/8.

kafirlere yardım etmeyenlere iyilik yapmanızı, onlara adaletle davranmanızı yasaklamadığı şeklinde olmaktadır.⁴⁵²

Âyetin, “Allah, ancak sizinle din konusunda savaşıyor, sizi yurtlarınızdan çıkaran...” kısmının tefsirinde müfessir, Allah’ın Kureyş ve müslümanlarla savaşıyor benzeri kafirlerin önde gelenlerine (iyilik yapmayı) yasakladığını belirtmektedir. “...ve sizi memleketinizden çıkarmaya yardım edenler” ifadesini, “sizinle savaşanlara ve sizi çıkarmaya çalışanlara yardım edenlerdir” şeklinde açıklamış ve Allah’ın onları dost edinerek onlara yardım edilmesini yasakladığını bildirmiştir. Buna ilaveten müellif, Allah’a, Rasulüne ve kitabına düşmanlık yapmaları sebebiyle düşmanlığı hak edenleri dost edindikleri için “Kim onları dost edinirse zalimlerin ta kendileridir.” buyurulduğunu ifade etmiştir.⁴⁵³

“وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا” / “Rahmanın kulları yeryüzünde tevazu ve vakar ile yürürler.”⁴⁵⁴ âyetinde yer alan hevâ kelimesini müfessir, “sekînet ve kibirsiz vakar hali” olarak açıklamıştır. Âyetin devamında yer alan “Cahiller kendilerine bir laf attıkları zaman selam der geçerler.” ifadesinin tefsirinde, cahil ve sefeh olanlardan bir ezâ kendilerine geldiği zaman müminlerin onlara katlandıklarını, cahillik yapanla cahillik yapmadıklarını ve selam dediklerini söylemiştir. Eşkar’a göre buradaki selam tahiyyat manasında selam değil terk etme manasında hayır ve şer barındırmayan bir selamdır.⁴⁵⁵

Eşkar, Fetih sûresi 29. âyette geçen, Hz. Peygamberle beraber bulunanların ashab-ı Hudeybiye olduğunun söylendiğini ifade etmiştir. Buna ilaveten onların kafirlere ve dinlerine muhalefet edenlere karşı karşı aslanın avına davrandığı gibi sert davrandıklarını, kendi aralarında ise birbirini seven, birbirleriyle uyum içerisinde olan kişiler olduklarını belirtmiştir. Münafıkların ise bunun hilafına olarak kafirlere karşı yumuşak, müslümanlara karşı da sert davrandıklarını, onların bu yaptıklarının ne kötü bir davranış olduğunu dile getirmiştir.⁴⁵⁶

İsrâ sûresi 23-24. âyetlerin⁴⁵⁷ tefsirinde, Allah’ın kullarına anne babaya iyilik yapmayı emrettiğini, Allahu Teâlâ’nın yaşlılık halini çocuktan gelen iyiliğe

⁴⁵² el-Mümtehine 60/8; Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 736.

⁴⁵³ el-Mümtehine 60/9; Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 736.

⁴⁵⁴ el-Furkan 25/63.

⁴⁵⁵ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 477.

⁴⁵⁶ el-Fetih 48/29; Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 683-684.

⁴⁵⁷ “Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle. Onlara merhametle ve alçak gönüllülükle kol kanat ger.

diğer zamanlardakinden daha fazla ihtiyaç duyulduğu için özellikle zikrettiğini ifade etmiştir. Buna ek olarak, onlardan biri veya her ikisi yanınızda, himayenizde veya sorumluluğunuzda yaşlılıklarına erişirlerse onlara öf bile denmemesi gerektiğini nitekim bu durumun rahatsızlığı ve yüksünmeyi haber verdiğini, çocuğun anne babasından rahatsızlık duymasının veya onların sorumluluklarından yüksünmesinin ise yasaklandığını belirtmiştir.⁴⁵⁸

Müfessir âyetin devamında bulunan “nehr” kelimesinin, azarlamak ve sert davranmak anlamına geldiğini belirtmiştir. Buna ilaveten müellif, anne babayla yüzlerine karşı sinirlenerek, bağırarak konuşmamayı, oflamak ve azarlamak yerine güzel söz söylemeyi, nezaket ve incelikle, sözün en ince ve değerli olanından, edepli hayalı ve terbiyeli bir şekilde en güzel ifadeleri kullanmayı öğütlemiştir.⁴⁵⁹

Âyetin “*Onlara merhamet kanadını ger.*” kısmını Eşkar, kuşun, yavrularını beslemek için kucakladığında onların üzerine kanatlarını indirmesine benzetmekte ve sanki Allah’ın çocuğa şöyle dediğini bildirmektedir: “Senin küçüklüğünde onların sana yapmış oldukları gibi sen de anne babanı kendi nefesine katarak onların sorumluluğunu üstlen ve şöyle de: ‘Rabbim onlar küçüklüğümde beni nasıl merhametle, şefkatle yetiştirdilerse şimdi de sen onlara merhamet göster.’”⁴⁶⁰

“*Yetimin malına, rüşdüne erinceye kadar, ancak en güzel bir niyetle yaklaşın. Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü verilen söz, sorumluluğu gerektirir.*”⁴⁶¹ âyetinde yetim malına yaklaşmanın nehyedilmesini müfessir, yetim malını doğrudan telef etmeyi veya bozmayı mübalağalı bir şekilde nehyetmek şeklinde açıklamıştır. Yetimin velisinin ona ancak en güzel adet üzere yaklaşması emredilmiştir. Bunu da Eşkar, yetimin malını koruyarak ondan kâr elde etmek ve yetimin malından israf etmeden harcama yapmak olarak açıklamıştır. Buna ilaveten, yetim kişi rüşde erince malının ona verilmesi veya onun izniyle malında tasarrufta bulunulması gerektiğini ifade etmiş, şer‘î yönün ve rızaya dayalı

“Rabbim! Onlar nasıl küçüklükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster” diyerek dua et.” Bk. el-İsrâ 17/23-24.

⁴⁵⁸ el-İsrâ 17/23-24; Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 367.

⁴⁵⁹ el-İsrâ 17/23-24; Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 367.

⁴⁶⁰ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 367.

⁴⁶¹ el-İsrâ 17/34

hukukun muhafaza edilerek aksini gösteren özel bir durum olmadığı sürece ahitlerin yerine getirilmesinin elzem olduğunu bildirmiştir.⁴⁶²

Ticarette dürüst olmak, tartıda hile yapmamak ile ilgili İsrâ sûresi 35. âyetin⁴⁶³ tefsirinde Eşkar, kıstas ve müstakîm teraziden bahsetmektedir. Kıstası “ticaret mallarının kendisiyle tartıldığı terazi” olarak, müstakîm teraziyi “olduğundan az veya fazla göstermeyen terazi” şeklinde tanımlamıştır. Kantar, altın tartısı ve diğer şeylerin tartısı kıstastır. Müfessir, ölçüyü ve tartıyı tam yapmanın Allah katında ve insanlar nezdinde daha hayırlı olduğunu, iyi hatıraları meydana getireceğini, insanların bu şekilde olan kişilerle ticari faaliyet yapmaya rağbet edeceklerini ve sonuç bakımından da en güzelinin bu olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶⁴

Bakara sûresi 27. âyette geçen “Söz verdikten sonra Allah’a verdikleri sözü bozarlar.” ifadesini Eşkar, Kur’ân’da insanlara, itaat ve uyma sorumluluğu yüklendiği, onların da bunu kabul ettiği sonra inkar edip onu bozdukları şeklinde açıklamıştır. Âyetin devamındaki “Allah’ın ulaştırmalarını istediği şeyi keserler.” ibaresini sıla-yı rahim ve akrabalığı kesmek şeklinde izah etmiştir. Onların yeryüzünde masiyet işlediklerini ve ateş ehli olduklarını bildirmiştir. Buna ilaveten onların sandığı gibi ahitlerini bozmalarının, onları aradıkları maslahata ulaştırmayacağını aksine Allah’ın ahbine vefa göstermenin maslahatların en büyüğü olduğunu, onların ise bunu göz ardı ettiklerini ifade etmiştir.⁴⁶⁵

“Kitabı (Tevrat’ı) okuduğunuz halde insanlara iyiliği emreder de kendinizi unuttur musunuz? Artık akıllanmayacak mısınız?”⁴⁶⁶ âyetinde müfessir, Allah’a ve Rasulüne iman, Allah’ın ahbine vefayı, namazı ikame ve zekatı vermeyi emredip kendi nefislerini bıraktıklarını ve nefislerine onu emretmediklerini, bunun ise çok çirkin bir iş olduğunu ifade etmiştir. Ardından, “Siz şayet ilim ehli ve Allah’ın kitaplarını tedris edenler olmasaydınız akıldan soyutlanmış olan varlığınız sizinle bunun arasında bir engel olurdu. İlmın gerektirdiği şeyi ihmal ettikten sonra aklın gerektirdiği şeyi nasıl ihmal edersiniz?” şeklinde bir soru yöneltmektedir.⁴⁶⁷

⁴⁶² Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 369.

⁴⁶³ “Ölçtüğünüz zaman tam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu hem daha hayırlıdır ve sonuç itibarıyla de daha güzeldir.” Bk. el-İsrâ 17/35.

⁴⁶⁴ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 369.

⁴⁶⁵ el-Bakara 2/27; Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 7.

⁴⁶⁶ el-Bakara 2/44.

⁴⁶⁷ Eşkar, *Zubdetu’t-Tefsîr*, 9-10.

Bakara sûresi 83. âyette İsrâiloğulları'ndan alınan mîsak, Eşkar'a göre, onlar yaşarken peygamberlerinin lisanıyla, Allah'ın onlardan almış olduğu sözdür. Bu sözlerden ilki “*Yalnız Allah'a kulluk edeceksiniz.*”⁴⁶⁸ şeklinde ibadette Allah'ı tek kılmak üzere onlardan alınan ahittir. İkincisi, “*Ana babaya iyilik edeceksiniz.*”⁴⁶⁹ emridir. Müfessir, anne babaya iyilik etmenin, marufla onlarla geçinmek, onlara karşı mütevazı olmak ve emirlerine uymak olduğunu ifade etmiştir. Üçüncüsü, “*Akrabaya, yetimlere ve miskinlere iyilik edeceksiniz.*”⁴⁷⁰ biçiminde alınan sözdür. Akrabaya iyilik etmeyi müellif, onları ziyaret etmek ve ihtiyaçlarını güç yettiğince yerine getirmek şeklinde açıklamıştır. Ardından yetim kavramını sadece insanlar için değil diğer canlılar için de kullanmış; yetim, “*ademoğlunda babasını kaybeden, diğer canlılarda ise annesini kaybedendir*” şeklinde tanımlamıştır. Müfessir miskini, “*ihtiyacı kendisini miskinleştiren ve küçük düşürendir*” şeklinde açıklamıştır. Miskinliğin, dилcilerin ve fakihlerin çoğunluğuna göre fakirden daha şiddetli bir fakirlik olduğunu dile getirmiştir. İmam Şafî'den fakirin, miskinden daha kötü durumda olduğu nakledilmiştir.⁴⁷¹

İsrâiloğulları'ndan alınan diğer bir söz “*İnsanlara güzel söz söyleyin.*”⁴⁷² emridir. Eşkar'a göre şer'an güzel söz kapsamında olan her şey bu âyetteki güzel söz kapsamına girmektedir.⁴⁷³

“*Namazı kılın, zekâtı verin.*”⁴⁷⁴ şeklindeki diğer ahitle ilgili müfessir İbn Atiyye'nin şu sözüne yer vermiştir: “Onların zekâtı onların verdikleridir. Dolayısıyla zekâtı kendilerinden kabul edilenlerden ateş düşer, kabul edilmeyenlerden ise düşmez.”⁴⁷⁵

Bu âyetin yorumunda Eşkar son olarak, Yahudiler'in -Hz. Muhammed'e iman eden Abdullah b. Selam (ö. 43/663-64) ve arkadaşları gibi pek azı müstesna- bu ahit ve mîsaktan yüz çevirip onunla amel etmediklerini ve bunun tamamını terk ettiklerini bildirmektedir.⁴⁷⁶

2.4.5 Kevnî Âyetlere Bakışı

⁴⁶⁸ el-Bakara 2/83.

⁴⁶⁹ el-Bakara 2/83.

⁴⁷⁰ el-Bakara 2/83.

⁴⁷¹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 16.

⁴⁷² el-Bakara 2/83.

⁴⁷³ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 16.

⁴⁷⁴ el-Bakara 2/83.

⁴⁷⁵ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 16.

⁴⁷⁶ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 16.

Bakara sûresi 22. âyette⁴⁷⁷ yer alan firaş kelimesini müfessir, üzerinde yaşamaya elverişli yer olarak açıklamıştır. Göğün bina edilmesini de üzerlerine biçilmiş bir kubbe ve geceleyin dinlenebilecekleri bir çatı şeklinde tefsir etmiştir. Ardından Allah'ın semadan su indirerek onlara nimetler verdiğini, bir zamana kadar faydalanmaları için insanlara çeşit çeşit meyveleri ve bitkileri çıkardığını bildirmiştir. Ortak koştukları şeylerin kendilerini yaratmadığını, yeryüzünü onlara döşek kılmadığını, göğü üzerlerine bina etmediğini ve onlar için bitki çıkarmadığını bildikleri halde başka şeylere taparak Allah'a ortaklar edinmemeleri gerektiğini söylemektedir.⁴⁷⁸

Bakara sûresi 164. âyette⁴⁷⁹ gece ile gündüzün değişmesi ifadesini müfessir, aydınlatmada ve karanlık yapmada, sıcaklık ve soğuklukta birbirlerini değişerek takip etmeleri biçiminde açıklamıştır. Bunun yanı sıra sebepleri ve sonuçları arasında hikmetler ve yaratılmışlar için maslahatlar bulunduğunu ifade etmiştir. Âyetin devamında yer alan rüzgarların yönlendirilmesiyle ilgili, Allah'ın rüzgarları kısırlaştırıcı veya aşılایıcı, zafer için veya helak edici olarak, sıcak veya soğuk, hafif veya kasırga olarak gönderdiğini bildirmiştir. Âyetteki tasrif kelimesinin, güney-kuzeyden, doğu-batıdan gönderilen rüzgarlar olduğu da söylenmiştir. Âyetin son kısmında geçen bulutların boyun eğdirilmesini Eşkar, gök ve yer arasında direksiz ve askısız sabit durması biçiminde açıklamıştır. Müellife göre, akıl sahibi her kişi dikkatle bakıp tefekkür ettiği zaman, göklerin ve yerin yaratılmasının, gece ile gündüzün birbirini takip etmesinin, gemilerin denizde yüzdürülmesinin, gökten su indirilip o suyla toprağın canlandırılmasının, yeryüzünde canlıların yayılmasının, rüzgarların gönderilmesinin yalnızca Allah'ın yarattığını kabul etmek zorunda olduğunu anlayacağını belirtmektedir.⁴⁸⁰

Âl-i İmrân sûresi 190. âyette geçen *“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda aklıselim sahipleri için elbette ibretler vardır.”* ifadesini müfessir, gece ile gündüzün değişmesinde, birinin diğerini peşi sıra takip etmelerinde, uzayarak ve kısalarak birbirlerini geçmelerinde, sıcaklık ve soğukluk

⁴⁷⁷ “Rabbiniz ki, sizin için yeri döşek, göğü bina kılmıştır; gökten su indirmiş, bununla sizin için rızık olarak çeşitli ürünler çıkarmıştır; artık siz de bile bile O'na eş ve ortaklar koşmayın.” Bk. el-Bakara 2/22.

⁴⁷⁸ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 6.

⁴⁷⁹ “Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleyen bir topluluk için elbette nice deliller vardır.” Bk. el-Bakara 2/164.

⁴⁸⁰ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 31.

vs. şeylerdeki değişimlerinde noksanlık şüphesinden uzak sahih akıl sahipleri için yaratıcıya delalet eden açık deliller ve açık burhanlar olduğunu ifade etmektedir. Çünkü ona göre Allah'ın bu âyette anlatmış olduğu şeyleri sadece tefekkür etmek akıl için yeterlidir. Böyle bir akıl, hiçbir şüphenin sarsamayacağı ve hiçbir kuşkunun ortadan kaldıramayacağı imana götürür.⁴⁸¹

Âl-i İmrân sûresi 191. âyetin⁴⁸² tefsirinde müfessir, akliselim sahiplerinin göklerin ve yerin cisimlerinin büyüklüğüne rağmen eşsiz ve tastamam yaratılmasını düşünerek, *“Rabbim sen bunu boş yere yaratmadın!”* dediklerini belirtmektedir. Allah'ın abes ve eğlence olsun diye değil bilakis hikmetine ve kudretine delil olsun diye yarattığını ve yeryüzünü O'na itaat edeni isyan edenden ayırmak için kullarına imtihan sahası kıldığını ifade etmektedir.⁴⁸³

Eşkar, Allah'ın, bütün hamdlerin kendisine ait olduğuna işaret etmek ve kendisine ortak koşanlara karşı hüccet ikame etmek için En'âm sûresine hamd ile başladığını belirtmektedir. Ardından *“Gökleri ve yeri yaratmıştır.”*⁴⁸⁴ ifadesine yer vermesinin hikmetinin, bütün övgüleri hak etmeyi gerektiren kâmil kudretinden haber vermek için olduğunu söylemektedir. Allah'ın gecenin karanlığı ve gündüzün ışığı, küfrün karanlığı ve imanın aydınlığı gibi karanlıkları ve aydınlıkları yarattıktan sonra kâfirlerin, O'nun kudretine karşı hiçbir şeye güç yetiremeyenleri denk tutarak rablerine ortaklar koştuklarını, bunun ise ahmaklık ve son derece bir aptallık olduğunu dile getirmiştir.⁴⁸⁵

En'âm sûresi 2. âyette bildirilen *“O sizi balçıktan yaratmıştır.”* ifadesiyle müfessir, Hz. Âdem'in kastedildiğini ifâde etmektedir. Ardından âyette iki tane ecelin takdir edildiği bildirilmektedir.⁴⁸⁶ Eşkar, birinci ecelin insanın yaratılmasından ölümüne kadarki süre, ikinci ecelin ise öldükten sonra diriltilinceye kadar olan süre olduğuna dair bilgileri aktarmıştır. Birincisinin dünya süresini, ikincisinin de insanın ölümüne kadar olan yaşamı olduğunu söyleyenlerin varlığını da belirtmiştir. Müellif, içlerindeki şüpheleri baştan sona gideren gözlemlerine rağmen nasıl olur da inkarcıların yeniden diriltilme

⁴⁸¹ Âl-i İmrân 3/190; el-Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 94-95.

⁴⁸² *“Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler (ve şöyle derler:) “Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!”* Bk. Âl-i İmrân 3/191.

⁴⁸³ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 95.

⁴⁸⁴ el-En'âm Sûresi 6/1.

⁴⁸⁵ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 162.

⁴⁸⁶ *“Sizi (özel) bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını (ecel) takdir eden ancak O'dur. O'nun katında bir ecel daha vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz.”* Bk. el-En'âm 6/2.

hakkında şüphe duyduklarını, oysaki onları çamurdan yaratan ve onlara can verip onları akıllı bir varlık kılanın, duyularını ve âzâlarını yaratanın Allah olduğunu bildirmektedir. Sonra Allah'ın bunları alıp onları daha önce bulundukları cansız hale döndürdüğünü dile getirmektedir.⁴⁸⁷

*“Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır.”*⁴⁸⁸ âyetinin tefsirinde müfessir, hayvanların ve kuşların her birinin tasnif edilmiş birer sınıf olduklarını; yaratılmada, yaşamda, bir arada olmada, beslenmede ve diğer hayata dair işlerde kendine has toplulukları olduğunu ifade etmektedir. Allah'ın insanları yarattığı gibi onları da yarattığını, insanlara rızık verdiği gibi onlara da rızık verdiğini eklemektedir. Müellif bütün bunların, Allah'ın ilminin, takdirinin ve kuşatmasının her yönüyle içinde olduğunu belirtmekte, Allah'ı anmada ve O'na delâlet etmede insanlar gibi olduklarını dile getirmektedir. Âyetin devamındaki *“Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp rablerinin huzuruna getirileceklerdir.”*⁴⁸⁹ ifadesini Eşkar, “sizin ve o milletlerin işlerini eksik bırakmadık” şeklinde açıklamaktadır. Ona göre bu âyette geçen kitaptan maksat levh-i mahfuzdur. Çünkü Allah bütün olayları orada tutmaktadır. Ardından müfessir bu anılan milletlerin haşredilerek Rablerine döndürüleceğini, insanoğlunun haşredileceği gibi hayvanların da haşredileceğine işaret olduğunu söylemektedir.⁴⁹⁰

Müfessir âyetin tefsirinin son kısmında Ebu Hureyre'den nakledilen şu hadis-i şerifi zikretmiştir: “Hiçbir hayvan veya kuş yoktur ki kıyamet günü haşredilmesin. Sonra birbirlerinden haklarını alacaklardır. Hatta boynuzsuz hayvan boynuzlu hayvandan hakkını alacaktır. Sonra onlara ‘Toprak olun’denilecektir. Bu esnada kafir ‘Keşke ben de toprak olsaydım!’ diyecektir.” Âyette geçen haşrin, kafirlerin haşri olduğu da söylenmiştir.⁴⁹¹

*“Tohumu ve çekirdeği çatlatan şüphesiz Allah'tır; O, ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarmaktadır.”*⁴⁹² âyetinin tefsirinde müfessir tohumu yarıp onlardan bitkileri çıkaranın, çekirdeği yarıp ondan ağacı çıkaranın Allah olduğunu bildirmektedir. Nevâ kelimesinin, nevâtın çoğulu olup; hurma, kayısı ve şeftali

⁴⁸⁷ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 162.

⁴⁸⁸ el-En'âm 6/38.

⁴⁸⁹ el-En'âm 6/38.

⁴⁹⁰ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 168.

⁴⁹¹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsir*, 168.

⁴⁹² el-En'âm 6/95.

gibi kendisinden meyve biten şeyler için kullanıldığını belirtmektedir. Buna ilaveten canlıları ölü nutfeden ve yumurtadan çıkaranın, ölü olan nutfe ve yumurtayı da canlıdan çıkaranın Allah olduğunu ifade etmektedir. Bu âyeti, kafirden mümin doğuran, müminden de kafir doğuran şeklinde yorumlayanlar da bulunmaktadır. Bu hayret veren şeyleri yaratanın Allah olduğunu dile getirdikten sonra nasıl olur da O'nun eşsiz yaratmasını ve kemâl-i kudretini görüp de haktan döndürülüyorsunuz? şeklinde bir soru yöneltmektedir.⁴⁹³

Âyetin devamındaki “*Sabahı aydınlatan O'dur. Ve O, geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı birer hesap ölçüsü kılmıştır. İşte bu, Azîz ve Alîm olan Allah'ın takdiridir.*”⁴⁹⁴ ifadesinin tefsirinde, Allah'ın sabahın karanlığını gündüzün beyazıyla yardığını, geceyi de insanların yaşantılarında sükûnet bulmaları ve yorgunluklarını atabilmeleri için bir dinlenme zamanı kıldığını ifade etmektedir. Müellif, Allah'ın güneşi ve ayı kulların maslahatıyla ilgili hesap ölçüsü kıldığını, çünkü onların seyrinin, kulları Allah'ın kudretinin büyüklüğüne ve eşsiz yaratmasına götürmesi için değişmeyen bir ölçüye göre yarattığını bildirmektedir.⁴⁹⁵

Bir sonraki âyette geçen yıldızların, karada ve denizde geceleyin yol karıştığında o yıldızlarla yolu bulasınız diye yaratılmasıyla ilgili müfessir, bunun yıldızların faydalarından yalnızca bir tanesi olduğunu dile getirmiştir.⁴⁹⁶

Eşkar En'âm sûresi 98. âyette yer alan “*O, sizi bir tek nefisten yaratmıştır. (Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır. Gerçekten biz, derinlemesine düşünen bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık.*”⁴⁹⁷ ibaresindeki yaşama yerinin, ana rahmi ve emanet olarak bırakılacağınız yerin de babanın sulbü olduğu yönündeki görüşü aktarmıştır. “*O, sizi bir tek nefisten yaratmıştır.*”⁴⁹⁸ ifadesini, “*Âdem aleyhisselamdan yaratılma*” şeklinde açıklamıştır.⁴⁹⁹

“*O, gökten su indirendir. İşte biz onunla her türlü bitkiyi çıkarıp onlardan yeşillik meydana getirir ve o yeşil bitkilerden, üst üste binmiş taneler çıkarırız.*”⁵⁰⁰ Eşkar, âyetin kevnî yönünden ziyade yaratılıştaki hikmetlere değinmiş ve

⁴⁹³ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 178.

⁴⁹⁴ el-En'âm 6/96.

⁴⁹⁵ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 178.

⁴⁹⁶ el-En'âm 6/97; Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 178.

⁴⁹⁷ el-En'âm 6/98.

⁴⁹⁸ el-En'âm 6-98.

⁴⁹⁹ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 178.

⁵⁰⁰ el-En'âm 6/99.

inananlar için ibret yönünü ön plana çıkarmıştır. Kur'ân'ın üslubuna da değinen müellif, “*O, gökten su indirendir.*” âyetinde gâib sigası kullanılırken devamında “*her çeşit bitkiyi o sudan çıkardık*” şeklinde zamirin gâipten müttekellime dönmesiyle iltifat sanatı⁵⁰¹ uygulanarak yaratılan şeylerin ve bunların neticelerinin öneminin ortaya çıkarıldığını ifade etmektedir.⁵⁰²

Müfessir, En'âm sûresi 125. âyetin⁵⁰³ tefsirinde, göğ'e çıkan kimsenin hava (oksijen) azlığından dolayı çok şiddetli bir daralma ve boğuluyormuş gibi bir his duyacağını söylemektedir. Bu benzetmenin Kur'ân'ın mucizelerinden olduğunu, böylece kim İslâm'a davet edilir de hidayete istidadı olmazsa bu yüzden çok şiddetli bir sıkıntı bulacağını belirtmektedir.⁵⁰⁴

Eşkar, Yûnus sûresi 5. âyetin⁵⁰⁵ yorumunda ziyâ ve nur kavramlarını açıklamaktadır. Bir şeyin kendisinden kaynaklanan ışığı ziyâ biçiminde tanımlamış, ateşin ve kandilin ışığını buna örnek vermiştir. Kendisinin dışındaki bir şeyden yansımayla elde edilen ışığı nur şeklinde izah etmiştir. Örnek olarak; aynadan aydınlığın yansımısını vermiştir. Ayın nurunun ise güneşin ziyasından elde edildiğini ifade etmiştir.⁵⁰⁶

Âyetin devamında geçen menzillerin takdir edilmesini müfessir, ayın ve güneşin yörüngelerde rotasının takdir edilmesi şeklinde açıklamaktadır. Ona göre ayın menzilleri, bir gün ve gecede kendisine has hareketle katetmiş olduğu mesafedir, tamamı yirmi sekizdir. İlk menzilinde küçük görünmekte sonra azar azar büyümekte ve nihayet tam görünmektedir. Menzillerinin sonunda ise incelik hilal şeklini almaktadır. Ardından iki veya bir gece kaybolmaktadır.⁵⁰⁷

Âyetin bir sonraki kısmında yer alan “...yılların sayısını ve hesaplamayı bilesiniz diye...” ifadesinin açıklamasında müellif, şayet Allah menzil takdir etmeseydi insanların bu hesabı bilemeyeceğini hatta birçok faydayla alakalı olan

⁵⁰¹ İltifat Sanatı: Zamirler arasında geçiş yapılarak sözün zâhirî duruma uygun söylenmemesidir. Belâgat âlimleri iltifat sanatını, anlama güzellik veren edebî sanatlar arasında saymaktadır. Bk. Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MÜ İlâhiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015),177.

⁵⁰² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 179.

⁵⁰³ “Allah, her kimi doğruya erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğ'e çıkıyormuşçasına daraltır, sıkır.” Bk. el-En'âm 6/125.

⁵⁰⁴ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 183.

⁵⁰⁵ “Güneşi aydınlatıcı, ayı ise aydınlık yapan, yılların sayısını ve hesaplamayı bilesiniz diye ona menziller belirleyen O'dur. Allah bütün bunları hikmet ve fayda esasına göre yarattı. Bilme kabiliyetinde olanlar için de âyetlerini detaylı bir şekilde gözler önüne seriyor.” Bk. Yûnus 10/5.

⁵⁰⁶ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 266.

⁵⁰⁷ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 266.

şeyleri bilemeyeceklerini dile getirmektedir. Bu âyette yararlı felek ilminin ve zaman takviminin hesabının öğrenilmesine davet olduğunu da söylemektedir. Müfessir son olarak Allah'ın gökleri ve yeri yarattığını, bu ikisinde bulunan şeyleri yüceliğinin, kudretinin ve hikmetinin bilinmesi ve kendisine kulluk edilmesi için en güzel şekilde takdir ettiğini belirtmektedir.⁵⁰⁸

Ra'd Sûresi 2. âyetin⁵⁰⁹ tefsirinde Eşkar, güneş ve ayın belirli bir zamana kadar akıp gideceğini, bunun da dünyanın bitimi olan kıyametin başlangıcı olduğunu ifade etmiştir. Ecel-i müsemma ile kastedilenin, dereceler ve menziller olduğuna dair görüşü de aktarmıştır. Bunun da güneş için yıl, kamer için ay olduğunu söylemiştir.⁵¹⁰

Ra'd Sûresi 3. âyette⁵¹¹ geçen yeryüzünün enine boyuna uzatılmasını Müfessir, Allah'ın uzunluk ve genişlik açısından yayması şeklinde açıklamıştır. Bu açıklamadan sonra Eşkar, yeryüzünün düz bir şekilde yayılmasının, çevresinin birbirine olan uzaklığından dolayı yeryüzünün kürevî olmasını nefyetmeyeceğini bildirmektedir. Bu sebepten dolayı kürevî olmasına rağmen yeryüzünün, üzerinde bulunan kişiye yayılmış gibi göründüğünü ifade etmektedir. Âyetin devamındaki meyvelerin çiftler çiftler yaratılmasının, erillik ve dişillik ifade ettiğini söylemektedir. Meyvelerdeki iki cinsin varlığının modern bilim tarafından da bilindiği üzere muciz bir açıklama olduğunu dile getirmektedir.⁵¹²

*“Size korku ve ümit duyguları içinde şimşegi gösteren ve yağmur dolu bulutları meydana getiren O'dur.”*⁵¹³ âyetindeki ağır bulutların açıklamasında müfessir, milyonlarca ton suyu taşımasından dolayı bulutların ağır olduğunu ifade etmektedir.⁵¹⁴

⁵⁰⁸ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 266.

⁵⁰⁹ “Gökleri görebileceğiniz bir direk olmaksızın yükselten, sonra arşa istivâ eden, güneşi ve ayı emrine boyun eğdiren Allah'tır; her biri belirlenmiş bir vakte kadar akıp gitmektedir. İşleri Allah düzenliyor; âyetleri de açıklıyor ki rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak inanınız.” Bk. er-Ra'd 13/2.

⁵¹⁰ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 320.

⁵¹¹ “Yeryüzünü enine boyuna uzatan, onda sabit dağlar ve ırmaklar meydana getiren, orada meyvelerin her birinden çiftler çiftler yaratan O'dur. Geceyi de gündüzün üzerine O bürüyüp örtüyor. Düşünen insanlar için şüphesiz bütün bunlarda ibretler vardır.” Bk. er-Ra'd 13/3.

⁵¹² Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 320-321.

⁵¹³ er-Ra'd 13/12.

⁵¹⁴ Eşkar, *Zubdetu't-Tefsîr*, 322.

SONUÇ

İslâmiyetin erken dönemlerinden itibaren yorumlanmaya başlanan Kur'ân, her dönemin kendisine has şartlarına göre farklı farklı anlayışlar çerçevesinde tefsir edilmiştir. Günümüzde bu çalışmalar hâlen varlığını sürdürmekte, yeni meâl ve tefsirler yazılmaktadır. Yapılan bütün çalışmalar Kur'ân'ı anlamanın yanısıra müelliflerin Kur'ân tasavvurlarını geniş kitlelere yaymasını sağlamaktadır.

Arap ülkeleri başta olmak üzere ülkemizde ve Avrupa'da birçok baskısı hazırlanıp satışa sunulmuş olan *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eseri Kur'ân ilimleri zâviyesinden incelediğimiz ve müellif Muhammed b. Süleyman el-Eşkar'ın Kur'ân tasavvurunu tespit etmeye çalıştığımız bu araştırmamızda şu bulgulara ulaşmış bulunmaktayız.

Eşkar'ın, eserlerinden ve görev yaptığı kuruluşların açıklamalarından yola çıkarak Hanbelî mezhebine mensup olduğunu, inanç konularında selefî yaklaşımı benimseyerek müteşabih naslar karşısında yorum yapmamayı tercih ettiğini tesbit etmekteyiz. Selefî yaklaşımın temel özelliklerinden biri olan müteşabih âyetlerin tefsirinde te'vilden kaçınma çabasını Eşkar'ın tefsirinde açıkça görmekteyiz. İhtisarı sadedinde olan Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr* isimli eserinde bazı âyetler te'vil edilirken Eşkar'ın *Zübdetü't-Tefsîr* isimli eserinde bu durum karşımıza çıkmamaktadır. Dolayısıyla Eşkar'ın, Şevkânî'nin eserine her yönüyle bağlı kalmadığını dile getirebiliriz.

Eşkar'ın Kur'ân tasavvuru üzerinde durduğumuzda onun vahiy algısının klasik vahiy algısı olan (ilham/kalbe ilkâ, cisimler seslendirilerek gerçekleşen vahiy ve melek aracılığıyla yapılan vahiy) şeklinde üçlü sınıflandırmaya sahip olduğunu ve Hz. Peygamber'e bu vahiy türlerinin hepsinin ulaştırıldığını kabul ettiğini görmekteyiz.

Müellifin tefsire olan yaklaşımının sade, tartışma ve tevillerden uzak, insanlara öğüt ve irşad amacıyla yazıldığını görmekteyiz. Bu açıdan sosyal boyutlu âyetlerin tefsiri üzerinde uzun açıklamalar yapmıştır. Bununla birlikte yer yer yaşadığı dönemin bilimsel gelişmelerine uygun bir tefsir anlayışının olduğunu ifâde edebiliriz.

Müellifimiz Kur'ân âyetlerini tefsir ederken sebep-i nüzul rivâyetlerinden yararlanmıştır. Rivâyetleri naklederken sahih kaynaklara başvurmaya özen göstermiştir. Kullandığı başlıca hadis kaynaklarını Buhârî ve Müslim'in Sahihleri, İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'i, Sünen türü kitaplar ve İbn Huzeyme'nin Sahihi şeklinde sayabiliriz. Özellikle Ahmed b. Hanbel'in Müsned'ine sıklıkla başvurmuştur.

Eşkar, sûrelerin Mekkî ve Medenî olup olmadıklarına dâir sûre başlarında bilgiler vermiştir. İhtilaf edilen noktalara da temas etmiştir. Nesh konusuna da değinen Eşkar, neshin dînî hükümlerde var olduğunu kabul etmektedir. Bununla birlikte haberî konularda neshin var olamayacağını belirtmektedir.

Muhkem ve müteşâbih kavramlarını açıklayan Eşkar, muhkemi tek bir anlama ihtimâlî olan; müteşâbihi ise tasrîfe, tahrîfe ve te'vîle ihtimali bulunan şeklinde açıklamıştır. Müteşâbih âyetlerin tefsiri hususunda müellif, müteşâbih nasların muhkem naslar ışığında anlaşılmaları gerektiğini düşünmektedir.

Kur'ân'ın gaybî haberler içerdiğine değinen müellif, Kur'ân'ın i'câz yönünü kabul etmektedir. Kur'ân'da yer alan *tehaddî âyetleri*'ni örnek getirerek Kur'ân'ın bir benzerinin getirilemeyeceğini, insanların Kur'ân'a muâraza yapmaktan âciz kalacaklarını dile getirmiştir.

Kur'ân'da mecâzın varlığı İslâm âlimleri tarafından tartışma konusu olmuştur. Eşkar, âyetleri tefsir ederken yer yer hakikat mânâsının dışına çıkarak âyetlere mecâzî anlamlar yüklemiştir.

Muhammed el-Eşkar Kur'ân'da geçen garîb lafızlar hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Şayet kelimelerin anlamında ikinci bir görüş varsa bu anlama da temas etmiştir. Garîb lafızları açıklarken zaman zaman kaynak ismi zikretmektedir.

Kur'ân'da yer alan sûrelerin faziletlerine dâir rivâyetler tefsir eserlerinde yaygın olarak nakledilmektedir. Bu rivâyetlerin önemli bir bölümü sıhhat bakımından tenkit edilmiştir. Eşkar, sûrelerin faziletlerine dâir rivâyetleri naklederken temkinli davranmış ve sıhhati güvenilir olmayan rivâyetleri nakletmemiştir. Müellifin naklettiği rivâyetler daha çok Buhârî ve Müslim'in Sahihlerinde geçen rivâyetler olmuştur. Bu nedenle sûre faziletlerine dâir rivâyetlere eserinde nadiren rastlamaktayız.

Muhammed el-Eşkar, tefsîrinde hem rivâyet hem de dirâyet yöntemlerini kullanmıştır. Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsîri, sünnet ile tefsîri, sahâbe ve tâbiûn

görüşleriyle tefsirine eserinde sıklıkla rastlamaktayız. Buna mukabil fikhî hükümler başta olmak üzere kelâmî açıdan da âyetler tefsîr edilmiş, nadiren de olsa dilsel tahlillere yer verilmiştir.

Araştırmamızın en önemli bulgularından biri de müellifimiz Eşkar hakkında ülkemizde herhangi bir çalışma yapılmamış olmasıdır. Ülkemizde ve dünyada birçok eseri satılarak yeni baskıları üretilmesine ve çalışmalarından doğrudan veya dolaylı olarak yararlanılmasına rağmen hakkında akademik bir çalışma bulunmamaktadır. Benzer şekilde Modern dönem Hanbelî mezhebi üzerine ülkemizde yapılan çalışmalarda çoğu zaman klasik Hanbelî kaynaklarına inilmekte günümüz Hanbelî mezhebi bu kaynaklardan okunmaktadır. Oysaki günümüzde yazılan güncel literatür büyük miktarlara ulaşmış bulunmaktadır. Şuayb el-Arnaût'un ülkemizde bulunan koleksiyonu da bunu göstermektedir. Elbette Hanbelîlik üzerine yapılan çalışmalarda bu anlayışın temellerinin ve tarihi arka planının incelenmesi gerekmektedir. Bununla beraber güncel literatürün de yoğun tahlillere ihtiyacı bulunmaktadır. Akademik çalışma yapan araştırmacıların bu alandaki boşluğu doldurmasının akademik birikim ve doğru bilgi için faydalı olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

Bu Tez Çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî. *İcmâlu'l-İsâbe fî Akvâli's-Sahâbe*. thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar. Medînetü'l-Kuveyt: Cem'iyetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî Menşûrâtı Merkezi'l-Mahtûtât ve't-Turâs, 1407/1987.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî. *Risâletân fî's-Sahâbe*. thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1422/2001.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî. *Tahkîku Münifi'r-Rutbe limen Şebete lehû Şerifu's-Şuhbe*. thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle-Dâru'l-Beşîr, 1412/1991.

Apak, Adem. “İslâm Tarihi Boyunca Selefilik ve Sünnî-Şîî İlişkilerine Etkileri”. *İslam'ın Hakikati ve Mezhep Sorunu*. ed. Mehmet Evkuran. 19. Ankara: Anadolu İlahiyat Akademisi Yayınları, 2016.

Apaydın, H. Yunus. “el-Müstasfâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/124-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrâiliyyât*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.

Aydın, İsmail. “Meâni'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/207-209. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Bağdâdî, Abdülkâhir. *El-Fark Beyne'l-Fırak*. Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 2. Basım, 1977.

Bâkılânî, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *Kitâbu'l-Beyân anî'l-Farkı beyne'l-Mu'cizât ve'l-Kerâmât*. nşr. Richard J. McCarthy. Beyrût: el-Mektebetu's-Şarkıyye, 1958.

Başaran, Selman. “Alâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/331-332. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Baçoğlu, Tuncay. “Muhkem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/42-44. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Bedir, Murteza. “Sünnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/150-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Bıyıkoglu, Yakup. *Şevkânî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Birişik, Abdulhamit. “İsrâiliyat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/199-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Birişik, Abdulhamid. “İ'râbü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/376-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Birişik, Abdulhamit. “Nakkâş, Muhammed b. Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/328-329. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Birişik, Abdülhamit. “Sûre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Birişik, Abdülhamit. “Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi 'u 'ş-Şaḥîḥ*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. nşr. Dâru İbni Kesîr. Dimeşk-Beyrût: Dâru İbni Kesîr, 1. Basım, 1423/2002.
- Bulut, Ali. *Belâgat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MÜ İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Cebeci, Lütfullah. “İsfahânî, Ebû Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/509. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 27. Basım, 2015.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-luğa ve şîḥâhu'l-'Arabîyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Çakan, İsmail Lütfü. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 15. Basım, 2023.
- Çelebi, Mustafa b. Abdillâh Kâtip. *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. nşr. M. Şerefettin Yaltkaya - Rifat Bilge 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1360/1941.
- Çetin, Abdurrahman. “Nesih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çetin, Mustafa. “AYDEMİR, Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/232. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rifât*. Beyrût: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Dalkılıç, Mehmet. “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat”. *İslam Mezhepleri Tarihi*. ed. Mehmet Ali Büyükkara. 66-90. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 5. Basım, 2014.
- Damîriyye, Osmân Cuma. *Medhal li'Dirâseti'l-Akîdeti'l-İslâmiyye*. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 2. Basım, 1417/1996.
- Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 18. Basım, 2018.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2018.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 74. Basım, 2019.
- Döner, Ertuğrul. “İsrâiliyyât Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Eylül 2015), 1-39.
- Durur, Mehmet Ali. “Dilbilimsel Tefsirin Gelişimi ve İbn Abbâs'ın Dilbilimsel Tefsire Etkisi”. *Kesit Akademi Dergisi* 5/21 (Aralık 2019), 400-436.
- Efendioğlu, Mehmet. “Suheyb b. Sinân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ekincioglu, Adem. *Şevkânî ve Fethü'l-Kadîr Tefsirindeki Metodu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

El-Cezîre. “عمر الأشقر أحد مؤسسي حماس الكبار” (1 Eylöl 2024).

<https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2016/7/5/عمر-الأشقر-أحد-مؤسسي-حماس-الكبار>

Eşkar, Muhammed Süleymân. *Bey‘u‘l-Murâbaha kemâ Tecrîhi‘l-Bunûki‘l-İslâmiyye – Akdû‘l-Selem ve Akdû‘l-İstisnâ‘ ve İmkâniyyetü İstifâdeti‘l-Bunûki‘l-İslâmiyye minhümâ*. Ammân: Dâru‘n-Nefâis, 2. Basım, 1415/1995.

Eşkar, Muhammed Süleyman vd. *Ebhâsün Fıkhiyyetün fî Kadâyâ‘z-Zekâtî‘l-Mu‘âsıra*. 2 Cilt. Ammân: Dâru‘n-Nefâis, 3. Basım, 1424/2004.

Eşkar, Muhammed Süleyman. *Ef‘âlu‘r-Rasûl Sallallâhu Aleyhi ve Sellem ve Delâletuhâ ‘ale‘l-Ahkâmi‘ş-Şer‘iyye*. 2 Cilt. Beyrut: Muessesetu‘r-Risâle, 6. Basım, 2003.

Eşkar, Muhammed Süleymân Abdullâh. *El-Fütüyâ ve Menâhici‘l-İftâ*. Havellî: ed-Dâru‘s-Selefiyye, 2. Basım, 1408/1988.

Eşkar, Muhammed b. Süleyman. *El-Kur‘ânu‘l-Kerîm ve bi‘l-Hâmişi Zubdeti‘t-Tefsîr min Fethi‘l-Kadîr*. Riyad: Dâru‘l-Müeyyed, 1996.

Eşkar, Muhammed b. Süleymân. *El-Kur‘ânu‘l-Kerîm ve bi‘l-Hâmişi Zübdeti‘t-Tefsîr min Fethi‘l-Kadîr*. Dimeşk-Riyâd: Mektebetü Dâri‘l-Fihâ-Mektebetü Dâri‘l-İslâm, 5. Basım, 1414/1994.

Eşkar, Muhammed b. Süleymân. *El-Kur‘ânu‘l-Kerîm ve bi‘l-Hâmişi Zubdeti‘t-Tefsîr min Fethi‘l-Kadîr*. Riyad: Dâru‘l-Müeyyed, 1996.

Eşkar, Muhammed Süleymân Abdullâh. *Nefhatü‘l-Abîr min Zübdeti‘t-Tefsîr*. Riyâd: Dâru‘s-Selâm, 1417/1996.

Eşkar, Muhammed b. Süleymân. *Zübdetü‘t-Tefsîr bi‘Hâmişi Mushafi‘l-Medîneti‘l-Münevvera*. Kuveyt: Dâru‘n-Nefâis, 1. Basım, 1422/2001.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mustaşfâ min ‘İlmi‘l-Uşûl*. thk. Muhammed Abdu‘s-Selâm Abdu‘ş-Şâfi. Beyrût: Dâru‘l-Kütübi‘l-‘İmiyye, 1413/1993.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mustaşfâ min ‘İlmi‘l-Uşûl*. thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar. 2 Cilt. Beyrût: Muessesetu‘r-Risâle, 1417/1997.

Gazzâlî, Ebu Hâmid. *İlcâmü‘l-‘Avâm ‘an ‘İlmi‘l-Kelâm*. Beyrut: Dâru‘l-Minhâc, 1439/2017.

Gürkan, Menderes. “Zerkeşî, Bedreddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/289-293. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Haccâc, Müslim. *el-Câmi‘u‘ş-Şaḥîḥ*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955.

Hallâf, Abdulvehhâb. *İlmu Usûli‘l-Fıkḥ*. thk. Kâsım Muhammed en-Nürî. Dimeşk-Beyrût: Mektebetü Dâri‘l-Fecr, 1442/2020.

Hanbel, Ahmed b. *Müsnedü‘l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrût: Muessesetü‘r-Risâle, 1419/1998.

Hatipoğlu, İbrahim. “İsrâiliyat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Hîn, Mustafa Said – Lahhâm, Bedî es-Seyyid. *el-İdâḥ fî ‘Ulûmi‘l-Hadîs ve‘l-İstılâḥ*. Dimeşk: Dâru‘l-Beyrûtî, 2. Basım, 1441/2020.

Itr, Nüreddîn. *Ulûmu‘l-Kur‘âni‘l-Kerîm*. Kâhire: Dâru‘s-Selâm, 2. Basım, 1443/2022.

İbn Aṭiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muḥarrerü‘l-Vecîz fî Tefsîri‘l-Kitâbi‘l-‘Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru‘l-kütübi‘l-‘İmiyye, 1422/2001.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Kitâbu'l-Musannef fî'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*. thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1438/2017.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. *Fethu'l-Bârî bi'Şerhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 14 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Dâru Sâdır. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Mâce. *es-Sünen*. nşr. M. Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1373/1953.
- İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr. *Kānûnu't-Te'vîl*. thk. Muhammed es-Süleymânî. Cidde-Beyrût: Dâru'l-Kıbleti li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye – Muessesetu Ulûmi'l-Kur'ân, 1406/1987.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem / el-Dâru's-Şâmiyye, 1412/1992.
- İskeçeli, Sıla. *Rûhu'l-Beyân Tefsirinde Kur'ân İlimleri*. Bursa: Emin Yayınları, 2023.
- İsmail Hakkı, İzmirli. *Mi'yâru'l-Ulûm -İsâgûcî Terceme ve Şerhi-*. haz. Ahmet Yasin Çomoğlu. Konya: Çizgi Kitapevi, 2020.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasen b. Ahmed. *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. 20 Cilt. Kâhire: Vizâratü's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1380.
- Kahraman, Kemal. “the Encyclopaedia of Islam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/181-184. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kandemir, M. Yaşar. “Safvân b. Muattal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Karakaya, Hasan. *İslam Akaidi*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 3. Basım, 2014.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Kılavuz, A. Saim Kılavuz. *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâma Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları, 34. Basım, 2022.
- Kırbıyık, Kasım. “Mer'î b. Yûsuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/185-187. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kırca, Celal. “Aksâmü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Koca, Ferhat. “İbn Kudâme, Muvaffakuddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/139-142. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koca, Ferhat. “İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 6 Eylül 2024. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kutlu, Sönmez. “İslam Düşüncesinde Gelenekçi Din Söyleminin Analizi”. *İslâmiyât Dergisi* 10/3 (Temmuz-Eylül 2007), 21-32.
- KWT.AWQAF, Vizâratü'l-Evkâf ve's-Su'ûni'l-İslâmiyye. “İdâratü'l-İftâ Dr. Muhammed Süleyman el-Eşkar”. Erişim 21 Ağustos 2024. <https://eftaa.awqaf.gov.kw/ar/4842-أعضاءهيئةالفتوىالسابقونالدكتورمحمدسليمانالاشقر>

- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Baslûm. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mecme'u'l-Melik Fahd li'Tibâ'atî'l-Mushafî's-Şerîf. "السيرة الذاتية لخطاط المصحف". Erişim 15 Eylül 2024. <https://fonts.qurancomplex.gov.sa/wp02/السيرة-الذاتية-لخطاط-المصحف/>
- Nâbulsî, Abdulganî b. Yâsîn el-Lebedî. *Hâşiyetü'l-Lebedî 'alâ Neyli'l-Meârib fî'l-Fıkhi'l-Hanbelî*. thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar. Beyrût: Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, 1419/1999.
- Nemerî, İbn Abdülber. *Câmiu Beyânî'l-İlmi ve Fadlihî*. thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Riyâd: Dâru'bni'l-Cevzî, 1414/1994.
- Öğük, Emine. "Kelamda İstidlâl Yöntemi". *Sistematik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. 55-72. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 5. Basım, 2021.
- Özdemir, Faruk. *Şevkânî'nin Fethü'l-Kadîr'indeki Kaynakları ve Metodu*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Öztürk, Mustafa. "Selefilik ve Te'vil Üzerine". *Marife* 9/3 (2009), 85-110.
- Râzî, İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Ahmed Abdullâh el-Ammârî – Hikmet Beşîr Yâsîn. 16 Cilt. Demmâm: Dâru'bnu'l-Cevzî, 1439.
- Sâbûnî, Nûreddîn. *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: MÜ İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, 19. Basım, 2020.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd. *Sünenü Ebî Dâvûd*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Subaşî, M. Hüsrev. "Aytaç, Hamit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/287-289. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Süyûtî, Celâluddîn. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 6. Basım, 1439/2018.
- Şâmile, el-Mektebetu's-Şâmile. "محمد سليمان الأشقر - المكتبة الشاملة". Erişim 30 Aralık 2023. <https://shamela.ws/author/1204>
- Şâmile, el-Mektebetu's-Şâmile. "عبد الغني عبد الخالق - المكتبة الشاملة". Erişim 24 Ağustos 2024. <https://shamela.ws/author/2465>
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethü'l-Kadîr el-Câmi'u beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr*. thk. Yûsuf el-Gûş. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 4. Basım, 1428/2007.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethü'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr*. thk. Abdurrahmân Umeyra 5 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Vefâ, 2008.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *İrşâdü'l-fuḥûl ilâ tahkîki'l-haḳ min 'ilmi'l-uşûl*. thk. Ahmed 'Azv 'Înâye. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1419/1999.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *es-Sirâcü'l-Münîr fî'l-Î'âneti 'alâ Ma'rifeti ba'zî Me'ânî Kelâmi Rabbîni'l-Hakîmi'l-Habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matba'atu Bûlâḳ el-Emîriyye, 1285/1868.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Dâru Hier, 1422/2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Taberî Tefsîri*. çev. Kerim Aytekin-Hasan Karakaya. 9 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Tekin, Özkan. *Yakın Dönem İsbât-ı Vâcib Çalışmaları*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi' u'l-Kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Topaloğlu, Bekir. “Âhiret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/543-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Topaloğlu, Bekir. *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allâh'ın Varlığı (İsbât-I Vâcib)*. Ankara: DİB Yayınları, 11. Basım, 2012.
- Türker, Ömer. “Mukâtil b. Süleyman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/134-136. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed. *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*. thk. İsam b. Abdulmuhsin el-Humeydân. Demmâm: Dâru'l-İslâh, 2. Basım, 1412/1992.
- Yağmur, Oğuzhan Şemseddin. *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi (Keşşâf Örneği)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “el-Mevsûatü'l-Fikhiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/490-491. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Te'vil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yerinde, Adem. “Müşkilü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yıldız, Fatma. “İbn Teymiyye'den Önce Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsirini Bir Metot Olarak Öneren Âlim: Ebû Bekir İbnü'l-Arabî”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 863-880.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *Tefsir Tarihi*. çev. Halil Aldemir. 3 Cilt. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Bahrü'l-muhîf fî uşûli'l-fıkh*. nşr. Dâru'l-Kütübî. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1414/1994.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Bahrü'l-muhîf fî uşûli'l-fıkh*. nşr. Abdülkâdir Abdullah el-Ânî vd. 6 Cilt. Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye bi'l-Kuveyt, 1409/1988.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebû'l-Fadl el-Dimyâtî. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.
- Zeydân, Abdulkerim. *el-Medhal li'Dirâseti's-Şerîati'l-İslâmiyye*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1443/2022.